

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HAC VE UMREYE DAİR ÇAĞDAŞ FETVALAR VE İHTİLAF
YÖNLERİ: DERLEME VE İNCELEME

FARIS SADEEQ ABDULLAH AL-BAKRI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ MONEER GOMAA AHMED MOHAMMED

EKİM - 2023
KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Faris Sadeeq Abdullah AL-BAKRI

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****HAC VE UMREYE DAİR ÇAĞDAŞ FETVALAR VE İHTİLAFA YÖNLERİ:
DERLEME VE İNCELEME****FARIS SADEEQ ABDULLAH AL-BAKRI****KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI****DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MONEER GOMAA AHMED MOHAMMED**

Bu araştırma, hac ve umre ibadetlerinin yapıldığı dönemlerde karşılaşılan sorunları ve zorlukları incelemektedir. Hac ve umre ibadetleri, İslam'da önemli bir yer tutar ve bu ibadetlerle ilgili farklı mezhep ve görüşler arasında bazı konularda farklılıklar bulunmaktadır. İslam hukuku, insanların çıkarlarına hizmet etmeyi ve zararları önlemeyi amaçlayan bir hukuktur. Genellikle, çatışan menfaatler ve farklı çıkarların bir araya geldiği durumlar sıkça karşılaşırlar. Bu durumda, bir konuda tercih yapmak için kıyas yoluyla karar verilmesi gerekebilir. Bu tercih, bir konuda daha önce tercih edilen çıkarın başka bir çıkar tarafından göz ardı edilmesi anlamına gelebilir. İşte bu noktada, hükümler ve mezhep hükümleri arasında ihtilaf doğar, çünkü bu tür konularda açık bir metin bulunmamaktadır. Bu ihtilaf, müçtehidin tercih ettiği maslahatın yerini veya önemini görmemesi durumunda daha doğru bir yöntem olabilir. Bu, müçtehidin görüşünün, tercih edilen konuya yönelik tercihini diğer konunun önüne koyması anlamına gelir. Bu nedenle, hükümlerde ve mezhep hükümlerinde ihtilaf meydana gelir. Çünkü bu tür konularda açık bir hüküm yoktur. Bu, şarinin amaçları arasında yer alır. Ancak, iki konu arasındaki ihtilaf noktasını dikkate almak önemlidir.

ANAHTAR KELİMELEER: Fetva, Fukaha, İhtilaf, Çağdaş, Hac, Umre.

Ekim 2023, 111 Sayfa

ABSTRACT**MSC THESIS****CONTEMPORARY FATWAS AND AREAS OF DISAGREEMENT
REGARDING HAJJ AND UMRAH: COMPILATION AND ANALYSIS****FARIS SADEEQ ABDULLAH AL-BAKRI****KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES****SUPERVISOR: ASST. PROF. DR MONEER GOMAA AHMED MOHAMMED**

This research examines the problems and challenges encountered during the pilgrimage (Hajj) and minor pilgrimage (Umrah) performed during specific periods. Hajj and Umrah hold significant importance in Islam, and there are variations in opinions and practices related to these religious acts among different sects and schools of thought. Islamic jurisprudence aims to serve the interests of individuals and prevent harm. Often, conflicts arise when conflicting interests and different considerations converge. In such situations, making a decision through analogy (qiyas) may be necessary to prioritize one interest over another. This preference may involve favoring one interest over another when there is no clear textual guidance. Consequently, differences arise in legal rulings and within different schools of thought because there is no explicit text addressing such matters. This divergence results from the jurist's ability to either not recognize the importance of a particular interest preferred in a previous ruling or to select a different method when the preferred interest is not apparent. Thus, disagreements arise in legal judgments and jurisprudential rulings due to the absence of a definitive textual basis. This reflects the essence of jurisprudential debates and serves as a reminder of the importance of considering the points of contention between two matters.

KEYWORDS: Hajj, Umrah, Fatwa, Islamic Jurisprudence.

October 2023, 111 Page

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışması boyunca bana kılavuzluk, destek ve rehberlik sağlayan değerli Öğr. Gör. Dr. Marvan Mugalles'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tezin bitimine kadar her aşamada destek ve tavsiyelerini esirgemeyen değerli danışmanım hocam Dr. Öğr. Üyesi Moneer Gomaa Ahmed Mohammed'e minnettarım. Sizin bilgi birikiminiz, deneyiminiz ve yönlendirmeleriniz, bu çalışmanın başarılı bir şekilde tamamlanmasına büyük katkı sağladı. Ayrıca, tezimin gelişmesine ve olgunlaşmasına katkıda bulunan diğer saygıdeğer hocalarıma da teşekkür etmek isterim. Bununla birlikte, bu çalışma sırasında bana yardım eden ve katkı sağlayan herkese minnettarım. Son olarak, aileme ve dostlarıma sonsuz destekleri için teşekkür etmek istiyorum. Sizlerin desteği ve teşvikleri, bu tez çalışmasını sürdürmemde büyük bir motivasyon kaynağı oldu. Tüm katkılarınız için minnettarım.

FARIS SADEEQ ABDULLAH AL-BAKRI

Kastamonu, 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TAAHHÜTNAME	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın Amacı	1
1.2 Araştırmanın Önemi	2
1.3 Araştırmanın Seçilme Nedeni	2
1.4 Araştırma Yöntemi	3
1.5 Önceki Çalışmalar	3
1.6 Araştırma Planı.....	5
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
2.1 Fetva Kavramı, Şeri Kuralları ve İhtilaf Nedenleri.....	6
2.1.1 Fetva Kavramı	6
2.1.2 Fetvanın Kaideleri	8
2.1.3 İnsanların Fetvaya Olan Gereksinimleri.....	9
2.2 Çağdaş Âlimlerin Fetva Yöntemleri.....	11
2.2.1 Ağırlaştırıcı ve Zorlaştırıcı Yöntem	11
2.2.2 Kolaylaştırıcı ve Tavizkar Yöntem.....	14
2.2.3 İtidalli Yöntem.....	16
2.3 Fakihlerin İhtilaf Sebepleri.....	17
2.3.1 İhtilaf ile Hilaf Lafızları ve İkisi Arasındaki Fark.....	18
2.3.2 Fakihler Arasındaki İhtilafların Başlıca Sebepleri	20
2.4 Çağdaş Fıkıh Mezheplerinin Doğuşu ve Gelişimi	26
2.4.1 Hanefi Mezhebi	27
2.4.1.1 Birinci aşama: doğuş ve kuruluş aşaması (120-204):	28
2.4.1.2 İkinci aşama: gelişim ve yayılma aşaması (204-710):.....	29
2.4.1.3 Üçüncü aşama: istikrar aşaması (701-Günümüz):	29
2.4.2 Mâlikî Mezhebi	29
2.4.2.1 Teşekkül aşaması (110-300)	30
2.4.2.2 Gelişme aşaması (301-600):	30
2.4.2.3 İstikrar aşaması (601-Günümüz):	31
2.4.3 Şâfiî Mezhebi.....	31
2.4.3.1 Teşekkül ve olgunlaşma dönemi (195-204):	32
2.4.3.2 istikrar dönemi (204-505):	32
2.4.3.3 Belirginleşme ve Tedvin Dönemi (505-1004):	32
2.4.4 Hanbelî Mezhebi.....	33
2.4.4.1 Teşekkül aşaması (204-241):	33
2.4.4.2 Nakil ve gelişme aşaması (241-403):.....	34

2.4.4.3 Tedvin aşaması (804-884):	34
2.4.4.4 İstikrar aşaması (880-Günümüz):	34
3. HAC MESELELERİNE DAİR ÇAĞDAŞ ÂLİMLER ARASINDAKİ İHTİLÂFLAR.....	36
3.1 Hac Farızası	37
3.1.1 Dün ile Bugün Arasında Hac	39
3.2 Hac Konusunda Muasır Âlimlerin İhtilaf Ettikleri Bazı Meseleler	42
3.2.1 Vacip Olduktan Sonra Hac Hemen Eda Edilmesi Gerekir mi Yoksa Ertelenebilir mi?	42
3.2.2 Hızlı Hac	57
3.2.3 Güneş Batmadan Arafat'tan Ayrılmak	59
3.2.4 Sabah Namazından Sonra veya Gecenin İlk Yarısından Sonra Müzdelife'den Ayrılmak	67
3.2.4.1 Muasır âlimlerin görüşleri	68
3.2.5 Teşrik Günlerinde Mina'da Gecelemenin Hükümü	72
3.2.6 Tavaftan Sonra Kılınan İki Rekât Namazın Hükümü	79
3.2.6.1 Muasır âlimlerin bu konudaki görüşleri.....	79
3.2.7 Vedâ Tavafının Hükümü	82
3.2.7.1 Muasır âlimlerin bu konudaki görüşleri.....	82
4. DİYARBAKIRLI MEHMET SAİD PAŞA'NIN TABSİRATÜ'L-İNSAN ESERİNİN SADELEŞTİRİLMESİ.....	88
4.1 Vakti	88
4.2 Umre İle İlgili Konular	89
4.2.1 Çağdaş Âlimlerin Umrenin Hükümü Konusundaki Görüşleri	89
4.2.2 Müttekaddimîn ve Muteahhirîn Fakihlerin Çoğunluğuna Göre Umrenin Rükünleri	93
4.2.3 Umre'de Veda Tavafı	94
4.2.4 Haram Parayla Hac ve Umre Yapmak	97
5. SONUÇ.....	101
KAYNAKLAR	104

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ**Kısaltmalar**

b	: Baskı
bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Haz	: Hazırlayan
S	: Sayı
S	: Sayfa
A.g.e	: Adı geçen eser
Edi	: Editör
Çev	: Çeviri
Dr	: Doktor
Doç	: Doçent
Prof	: Profesör
Nşr	: Neşreden
Çev	: Çeviri
Der	: Derleyen
A.g.m	: Adı geçen makale

1. GİRİŞ

İslam hukuku, insanın hem dünyada hem de ahirette saadet ve huzurunun teminine önem veren bir niteliğe sahiptir. Allah Teâlâ, rahmetinin bir eseri olarak İslam hukukunun temel ilkelerini, külli kaidelere oturtmuş, böylece müçtehitlerin yeni ortaya çıkan meselelere dair bu kaidelerden hükümler elde etmesini kolaylaştırmıştır. İslam dini, mütekâmil bir yapıya sahip olup her zaman ve mekân için geçerli ve uygundur. Bu nedenle Müslümanlar, hayatlarında ortaya çıkan veya gelecekte çıkacak olan herhangi bir meselenin, cüzi bir konunun veya olayın hükmünü, Kur'ân-ı Kerîm'de veya Resûlullah'ın sünnetinde doğrudan bulamasalar dahi, İslam'ın özünü ve amaçlarını düşünerek bunlar için hükümler istinbat edebilirler. Zira Allah'ın Kitabı Kur'ân-ı Kerîm önümüzdedir ve yakın veya uzak gelecekte ortaya çıkabilecek her türlü mesele için hüküm içeren ayetler bulunmaktadır. Bu nedenle dinin temellerini, İslam hukukunu ve külli kaidelerini inceleyenler, yakın veya uzak gelecekte ortaya çıkacak bu tür meselelerin hükümlerini çıkarma imkânına sahiptirler. Buradan hareketle Kur'ân-ı Kerîm, Sünnet, İcma ve Kıyas olmak üzere İslam hukukunun dört temel kaynakları esas alınarak bu istinbat, yani hüküm çıkarmak mümkündür.

1.1 Araştırmanın Amacı

Araştırmada, hac ve umre mevsiminde hacı ve umrecinin karşılaştığı sorunları ve zorlukları ele alınmıştır. Çünkü hac ve umre konularında farklı mezhep ve görüşlerin bulunduğu bazı konularda farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere İslam hukuku, en büyük amacı, insanın maslahatına olan şeyleri sağlamak ve zararına olan şeyleri önlemek olan bir hukuktur. Genellikle muteber menfaatlerin çatışması ve tek bir meselede farklı maslahatların buluşması, sıkça görülen bir durumdur. Bu durumda bir tarafın lehine bir maslahat gerçekleşirken, diğer tarafın lehine başka bir maslahat gerçekleşebilmektedir. Bu maslahatlar arasında hüküm vermek, kıyas yoluyla tercih yapmayı gerektirmektedir. Bu tercih, müçtehidin gözünde tercih edilen maslahatın yerini veya değerini görmemesi durumunda daha doğru olabilir. Böylece, müçtehidin görüşü, tercih edilen meseleye yönelik tercihinin, diğer mesele üzerine tercih edilenin önüne koymak anlamına gelir. İşte bu noktada, hükümlerde ve mezhep hükümlerinde ihtilaf doğar. Çünkü bu tür konularda açık bir nas yoktur. Esasından bu, şarhinin

maksatları arasında yer alır. Fakat iki mesele arasındaki ihtilaf noktasını göz önüne almak gerekir. Şöyle ki müçtehit, kitabından tercih edilen maslahatı gerçekleştirmeye aykırı bir delil verir, ya da tercih edilen bu delile dayanarak bir fetva çıkarır.

1.2 Araştırmanın Önemi

Bu araştırma, Hacı ve umre ibadetlerinin özünde bulunan manevi derinliği ve anlamı koruyarak, bidatlerden ve kişisel arzulardan arındırılmış bir şekilde icra edilmesini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. İbadetlerin temel amacı olan Allah'a yakınlaşma ve ruhsal arınma, bu çalışmanın temel odak noktasını oluşturmaktadır.

Araştırma kapsamında, çağdaş âlimlerin ilgili konuda ortaya koyduğu fetvalar ve yorumlar detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu fetvalar, ibadetlerin nasıl doğru ve sahih bir şekilde yerine getirileceği konusunda rehberlik sunacak ve ibadetlerin yapısında yer alan sembolizm ve anlamları açıklığa kavuşturacaktır. Bu sayede, Hacı ve umre ibadetlerini yerine getirenler, ibadetlerin yüce amaçlarına daha derin bir anlayışla yaklaşabileceklerdir.

Aynı zamanda, araştırma sayesinde ibadetlerin gereksiz karmaşıklıklardan arındırılarak basit ve anlaşılır bir hale getirilmesi hedeflenmektedir. Bu durum, ibadetlerin herkes tarafından kolaylıkla icra edilebilmesini sağlayacak ve insanların manevi yolculuklarını daha etkili bir şekilde tamamlamalarına yardımcı olacaktır.

Araştırma sonuçları, Hacı ve umre ibadetlerine yönelik daha sağlam bir teorik temel oluşturma yanı sıra, bu ibadetleri gerçekleştiren bireylerin deneyimlerini zenginleştirecek ve manevi tatminlerini artıracaktır. Sonuç olarak, bu çalışmanın nitelikli yaklaşımı, hem ibadetleri yerine getiren bireylerin hem de ilgili alanlarda çalışan âlimlerin pratik fayda sağlayacağı önemli bir kaynak olacaktır.

1.3 Araştırmanın Seçilme Nedeni

Bu konuyu seçme nedenim, yirmi yıldır insanlara hac ve umre rehberliği yaptığım sırada hac ve umrenin menasiki konusunda şahit olduğum farklılıklardır. Nitekim hac, fakihler ve müçtehitler arasında yaygın olarak ihtilafların yaşandığı ibadetlerden

biridir, özellikle uzak bölgelerden gelen dilleri, lehçeleri, çevreleri ve yaşam tarzları farklı olanlar arasında bu oldukça belirgindir. İslam dini, Allah Teâlâ'nın kulları için seçmiş olduğu hak dindir. Temel esasları, Allah Teâlâ tarafından belirlenmiş ve bunlar Hz. Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm aracılığıyla insanlara bildirilmiştir. Bu temel esaslar, İslam'ın ana sütunlarını oluşturur. Hac da bu temel esaslardan biri olup Müslüman, hür, akil baliğ ve gücü yeten her mükellef insanın üzerine farzdır.

1.4 Araştırma Yöntemi

Araştırma, açıklayıcı ve analitik yöntem olmak üzere birbiriyle bağlantılı iki temel yönetime dayanmaktadır. Açıklayıcı yöntem, Hac ve umre ile ilgili fıkhi meseleleri, bu meselelerin hükümlerini İslam hukukunun temel kaynakları olan Kuran ve Sünnet'ten hüküm çıkartma üzerine odaklanmaktadır. Analitik yöntem, ihtilaflı meseleleri ele almak için benimsenmiştir. Bu meseleler, Kuran, Sünnet, icma ve kıyas gibi kaynaklardan türetilen hükümleri içermektedir. Bu yöntemle ayrıca dört mezhep imamının görüşleri ve modern âlimler arasındaki farklılıklar da incelenmektedir. Bu farklılıklar, çağın değişen koşulları ve gelişen zamanın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu bilimsel araştırma yönetmeleri ile günümüz âlimlerinin, hacıların ve umrecilerin yükünü hafifletmeye yönelik bazı fetvaları ele alınmıştır.

1.5 Önceki Çalışmalar

Hac ve umre konularında farklı kitaplar, makaleler ve ilmi çalışmalar çeşitlilik arz etmektedir. Çünkü hac farızası, İslam'ın temel direklerinden esaslarının beşincisi olup buna gücü yeten herkes için farzdır. Bu nedenle hac konusu, âlimler ve araştırmacıların derin ilgisini çekmiştir. Bu konuda yapılan geleneksel çalışmalar genellikle tanımlamalar ve şerhler etrafında dönmektedir.

Fıkhi meselelerdeki bazı görüş ayrılıkları ile ilgili çalışmalara gelince, her ne kadar bazı kitaplarda bu konunun bazı yönlerine temas edilmişse de bu konuda “Çağdaş Fetvalardaki Görüş Farklılıkları” başlığı altında bir araştırma yapılmamıştır ve bu da beni bu konuyu seçmeye yönlendiren etken olmuştur. Bilakis daha önceki çalışmalarda, hac ve umre ile ilgili fetvalarda görüş ayrılıklarının bazı yönlerine değinilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- BAE Fetva Kurulu, “Şer’iyyeti’l-karari’s-suudiyye bi men’i’l-umra muakkaten”, İslam İktisat Dergisi, cilt 40, sayı 473, 2020.
- Bedriye Ömer Buhayt el-Kassami, “Hükmü tavafi’l-ifada li’l-haid mea’l-meşakkati’l-hâsıla bisebebi mevaiddi’r-rahlati’t-düveliyye ve’l-irtibadi mea’l-hemelat”, Ezher Üniversitesi, Asyut Şeriat ve Hukuk Fakültesi, sayı 34, Eylül 2022, cilt 1.
- Halit Hanefi, “el-İhtilafü’l-fıkhiyye ve eseruhu fi’t-teysîr ale’l-huccac”, <https://www.aljazeera.net/blogs/2018/8/18/>
- Hallud b. Hüseyin el-Ubeydi el-Maliki – Türki Muhammed Habibullah, “Meda müsahameti istihdami’l-echhizeti’z-zekiyye fi ameliyyat’l-hac ve’l-umrati ve’z-ziyara”, Mecelletü’l-Alemiyye li’l-İktisat ve’l-A’mal Dergisi, cilt: 5, sayı: 12, 2022, 582-594.
- Seyyid Recep Cüyüş, “Menasikü’l-hacci ve’l-umrati mine’l-kitabi ve’s-sünne”, Şebeketü’l-Aluka, 2011.
- Çavuş Muhammed Murat, “el-Feteva’l-fıkhiyye’l-muasirati’l-muteallika bi’l-mesaili’s-şeriyeye’l-lleti essera fiha meradu’l-korona: cem’ ve ard”, el-Mü’temirü’l-İlmiyyi’d-Düveliyyi’l-Evvel, ed-Dirasatü’l-İnsaniyye ve’l-Müteğayyiratü’l-Hayatiye fi Dav’i’s-Şeriyeti’l-İslamiyye, 339-357.
- Adil Abdülkadir, “Mesailü’l-Hilafiyeye fi’l-hac”, el-Mektebetü’l-Vakfiyye li’l-Kütübi’l-Musavvira, Darü Hamilü’l-Mesk.
- Abdülaziz b. Saud el-Uveyd, “Mesail muasira fi’l-hac”, Mevkiu Saydu’l-Fevaid, Kuveyt, 1424.
- Abdullah Hamed es-Sekakir, “Nevazilü’l-hac”, Beride, 1427.
- Abdullah Fevzan, “Mesail yukserü’s-sual anha fi’l-hac”, <https://ar.islamway.net/book/4447/>
- İsam Ali Hasan Han, “Esbabi ihtilafi’l-fukahai fi mesaili’l-hac: Dirasatün nazariyyetün tatbikiyyetun,” Ümmülkura Üniversitesi, Suud.
- Muhammed Hasan Abdülgaftar, “Eserü’l-ihtilaf fi’l-kavaidi’l-usuliyye fi ihtilafi’l-fukahi”, Müessetü’r-Risale, Beyrut: 1402.

- Muhammed Sad Şuveyar, “*Mi ruusi’l-mesaili’l-hilafıyye fi’l-hac*”, Al Jaazera Basım Yayın, sayı: 13189.
- İbn Useymin, “*Feteva’l-hac*”, Daru İbn Kayyim, Riyad, ts.
- Mahmud Muhammed Behçet, “*Ta’tili’l-amel bi’l-hükmi’s-şerıyye: “Ezmetü korona nemuzec” Dirasetün Te’siliyyetün Tatbikiyyetün*”, Dumnuhur Kız İslam ve Arapça Çalışmaları Fakültesi Dergisi, Beşinci Sayı, Birinci Bölüm, 02/2020, 481-585.

1.6 Araştırma Planı

Araştırma giriş, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş bölümünde, “Fetva, fetvanın kuralları, ihtilaf sebepleri, İhtilaf, görüş ayrılıkları, Mezheplerin Doğuşu ve bunların görüş ayrılıkları” konuları ele alınmaktadır. İlk bölümde, iki alt başlık bulunmaktadır. İlk başlıkta, haccın farziyeti, hac seyahati, zaman farklılıkları ve geçmiş ile günümüzdeki haccın karşılaştırılması başlıkları bulunmaktadır. İkinci başlıkta ise, çağdaş âlimlerin hac konusundaki görüş ayrılıkları üzerinde durulmuştur. Çağdaş Âlimler Arasındaki Görüş Ayrılıkları başlığı altındaki ikinci bölümde ise iki alt başlık bulunmaktadır. Sonuç bölümünde, araştırmada ulaşılan en önemli sonuçlar özetlenmektedir. Son olarak, araştırmanın dayandığı kaynaklar ve referanslar alfabetik olarak sıralanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1 Fetva Kavramı, Şeri Kuralları ve İhtilaf Nedenleri

Çalışmanın başında fetvanın tanımı, insanların fetvaya duyduğu ihtiyaç, şeri kuralların anlamı, çağdaş meselelerin tanımı ve fetva ile ilgili terimlerin açıklaması gerekli ve son derece önemlidir.

2.1.1 Fetva Kavramı

Fetva, müftünün veya fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm anlamına gelmektedir.¹ Örneğin “Yusuf! Ey özü sözü doğru arkadaşı! (Rüyada görülen) yedi arık ineğin yediği yedi semiz inek ile yedi yeşil, bir o kadar da kuru başak hakkında bize fetva ver.” şeklinde Hz. Yusuf’tan söz konusu mesele hakkında açıklama isteyen kişi, bu kelimeyi kullanmıştır. Dil âlimi İbn Manzûr, fetva kelimesinin “yiğit, delikanlı” anlamındaki fetâ kelimesinden türediğini ve bundan hareketle yenilik, tazelik anlamı taşıdığını ifade eder.² Kûfe dil mektebine mensup dil ve edebiyat âlimi İbn Fâris (ö. 395/1004) de fetva kelimesinin hem yenilik ve canlılık hem de hükmün beyanı anlamlarını içerdiğini söylemiştir.³

Buradan hareketle fetva, hükmü kapalı olan bir meselenin açıklanması, söz konusu kapalılığın giderilmesi yönünde bir hükmü ifade etmektedir.⁴ Muhammed Süleyman Aşkar (ö. 1430/2009)⁵ ise, fetva kelimesinin Arapça iftâ kelimesinden türediğini ve bir şeyin kuvvetle ve yeni olarak açıklanması ve ortaya çıkarılması anlamına geldiğini söylemiştir.⁶

¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, 4/375.

² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, 5/148.

³ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luġa*, 5/473.

⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 10/275.

⁵ 16 Eylül 1930 tarihinde Filistin’in Nablus kentinde dünyaya geldi. *Efalü'r-resul sallallâhü aleyhi ve sellem ve delalatüha fi edilleti'l-şerîyye*, *el-Vadîḥ fi usuli'l-fikhiyye li'l-mübtediin*, *Zübdetü't-tefsir min fethi'l-kadir*, *Nefhatü'l-abir min zübdetü't-tefsir ve el-Feteva ve'l-menahici'l-iftâ* başlıca eserleridir.

⁶ Muhammed Süleyman Aşkar, *el-Feteva ve'l-menahici'l-iftâ*, s. 8.

Terim olarak ise fetva, âlimler tarafından pek çok şekilde tanımlanmıştır. Bu bağlamda Mâlikî fakihî ve biyografi yazarı Karâfî (ö. 1008/1600), fetvayı, bir meseleye dair zorunlu tutarak veya serbest bırakarak Allah'ın bir mesele hakkındaki hükmünü haber vermek olarak tanımlarken⁷, Cürçânî (ö. 816/1413) bir meselenin hükmünü cevaplandırmak olarak tanımlamıştır.⁸ Bennânî (ö. 1163/1750) fetvayı, zorunlu tutmaksızın hükmü bildirmek olarak tanımlarken⁹ Buhûfî, fetvayı isteyen kişiye meselenin şerî hükmünü açıklamak şeklinde tarif etmiştir.¹⁰ Bu tanımlamalardan hareketle fetva, “Bir meseleye dair soru soran kişiye, o meselenin hükmünü bağlayıcı kılmadan açıklamak” şeklinde tarif edilebilir. Diğer taraftan, “fetva, şer'î hükmü açıklamak demek olup müftünün Kitap, Sünnet, icma ve kıyasa dayanarak bildirdiği her şeyi kapsar” şeklinde tanımlanırsa da daha çık olabilir.

Fetva yoluyla bir meseleye dair şer'î hükmün açıklanması, müftüye yöneltilen soruyla ortaya çıkar. Bu, fetvanın içtihadattan farklı bir mahiyete sahip olduğuna işaret eder.¹¹ Nitekim fetva, günlük yaşantıda meydana gelen bir meselenin hükmünü açıklamak mahiyeti taşıırken, içtihat, meydana gelmiş veya gelmemiş ancak gelmesi muhtemel bir meselenin hükmünü açıklamak mahiyeti taşımaktadır. Buradan hareketle içtihat, meydana gelmiş veya gelmesi muhtemel bir olaya ilişkin olması itibarıyla fetvadan daha kapsamlı bir niteliğe sahiptir. Fetva ise, sadece günlük yaşantıda meydana gelen olayların hükümleriyle ilgilenir.

Fetvanın soruyu soran kişiye şer'î hükmün açıklanması şeklindeki tanımı ise müftünün kendisinden fetva alıp bununla amel etmeyen müsteftîyi amel etmeye zorlayamayacağını ifade etmektedir. Burada fetva ile kazâ, yani yargı kararı arasındaki farka dikkat çekilmektedir. Nitekim fetva, fetva soran müteftî için bağlayıcılık arz etmezken, kazâ, şer'î hükmü haber verip açıklamakla birlikte bağlayıcı nitelik taşır. Dolayısıyla fetva ile kazâ, bağlayıcılık bakımından birbirinden ayrılmaktadır.¹²

⁷ Karâfî, *ez-Zağîre*, 10/121.

⁸ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 49.

⁹ Bennânî, *Hâşiye 'alâ Cem 'i'l-cevâmi'l- Mahallî*, 2/401.

¹⁰ Buhûfî el-Hanbelî, *Değâ'iku üli'n-nühâ li-Şerhi'l-Müntehâ*, 3/56.

¹¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, 4/196.

¹² Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305.

2.1.2 Fetvanın Kaideleri

Sözlükte bir sanata, bir bilime, bir düşünce ve davranış sistemine temel olan, yön veren ilke; kaide, nizam ve usul anlamına gelen¹³ kaide veya zâbıt bir fıkıh terim olarak birkaç anlamda kullanılmaktadır.¹⁴

- ❖ “Bütün cüz’iyyâtını kapsayan (onlara uyan) tümel kural (hüküm)”¹⁵ Bu tanımı bazı âlimler, fıkıhın belli bir bölümüne özel olan ve kuvvetle söz konusu bölümün cüz’iyyâtına dair hükümleri içeren şer’î küllî kazıyye şeklinde açıklamışlardır.¹⁶ Örneğin Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm, “Nesep sebebiyle haram olanlar emzirme sebebiyle de haram olur” hadisi (Buhârî, “Şehâdât”, 7; Müslim, “Radâ’”, 9) buyurmuştur. Bu hadis-i şerif, emzirme yoluyla meydana gelecek evlenme yasağının soy bağı sebebiyle evlenme yasağındaki yakınlık derecesi esas alınarak belirleneceğini açıklamıştır.
- ❖ Bir şeyi teşhis etmek, özelliklerini belirgin hal getirmek ve tanımlamak kaide olarak tanımlanmıştır.¹⁷
- ❖ Her hangi bir şeyin belirli bir şekilde gerçekleşmesine alamet olan miyar, ölçü kaide olarak tanımlanmıştır. Örneğin Karâfî’nin bir ibadetin hafifletilmesi için bir şeyin etkin zorluk olarak kabul edilmesinin kuralı nedir sorusuna verdiği cevap böyledir. Karâfî der ki: “Fakih söz konusu ibadeti zorlaştıran engel ve zorluğu iyice inceleyerek bunun ayet, hadis veya icamadaki yerini bulmalı ya da usule uygun olarak temellendirmelidir. Ardından söz konusu zorluğa benzer bir zorluk veya söz konusu hafifletmeyi gerektiren bir durum mevcut mu araştırır. Örnek olarak, hac sırasında bitlerin yol açtığı rahatsızlık saçların kesilmesini hadisle mubah kılmaktadır. Dolayısıyla, aynı türden veya daha şiddetli bir hastalık veya rahatsızlık durumunda da saçların kesilmesi mubah kabul edilir. Aynı şekilde

¹³ Muhammed Ebû Zehre, *Uşûlü’l-fıkıh*, s. 387.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘arab*, “zbt” md. 7/430.

¹⁵ Muhammed Osman Şebir, *Kavaidü’l-küllîyye ve’z-zevabitü’l-fıkhiyye*, s. 21-22.

¹⁶ Tehânevî, *Keşşâfû ıtlâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, 2/889.

¹⁷ Muhammed Osman Şebir, *Kavaidü’l-küllîyye ve’z-zevabitü’l-fıkhiyye*, s. 21.

yolculuk, orucu bozmak için açık bir şekilde geçerli zorluk sebebidir. Bu çerçevede benzer zorluklarda da oruç bozulabilir.¹⁸

- ❖ Hukukî yetki sahibi kimselerin zorlama yetkileri konusundaki kaideyi Süyûtî şu şekilde bölümlere ayırır: “Birincisi hem zorlama yetkisine sahiptir hem de üzerinde zorlamaya gidilebilir. Bu babadır. İkincisi ise ne zorlanabilir ne de zorlama yetkisine sahiptir. Bu da köle sahibi kişidir. Üçüncüsü zorlama yetkisine sahip olmakla birlikte üzerinde zor kullanılmaz. Bu cariye sahibi hukuki yetkili kişidir. Dördüncüsü ise tam tersi olup zorlama yetkisine sahip olmayıp üzerinde zor kullanılabilen kişidir ki bu da sefih kişinin hukuki yetkilisidir.”¹⁹
- ❖ Fıkhi zâbitlar veya kaidelerin şartları tümel kuralın (emr) konusu ile ilgilidir. Örneğin Şâfiîler cuma namazının en az kırk kişiyle kılınması gerektiğini söylerler.²⁰ Nevevî (ö. 676/1277), akidlerin meclis, şart, kusurlu çıkma, hile, fahiş fiyat ve vasıf muhayyerliklerine dayalı olarak bozulacağını ifade eder.²¹
- ❖ Bunlardan hareketle bir fıkıh terimi olarak kaide veya zabıtlar, geniş ve kapsamlı bir manaya sahiptir. Gerek külli kazıyye anlamında olsun, gerek bir şeyin özelliklerini belirleme ve tanımlama anlamında olsun, gerek bir şeyin alameti anlamında olsun, gerek taksim gerekse de taksim ve sebepler konusunda olsun genel anlamıyla her biri belirli bir şeyi sınırlamakta ve çerçevesini çizmektedir.²²
- ❖ Bunlardan fetvanın kaide ve zabıtlarına en yakın olanı, bir şeyin kemali, sağlamlığı ve doğruluğu için gerekli olan şartlar şeklindeki tanımıdır.

2.1.3 İnsanların Fetvaya Olan Gereksinimleri

Allah Teâlâ Hz. Peygamber aleyhi's-salâtu ve's-selâma Kur'ân-ı Kerîm'i indirmiş, hükümlerini insanlara açıklayıp dinlerini onlara öğretmesini istemiş ve insanlardan da bunlara uymalarını talep etmiştir. Diğer taraftan Allah Teâlâ'nın hükümlerini bilmeyen insanlara da bilenlere bunları sormalarını emretmiştir: “Eğer bilmiyorsanız

¹⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, s. 486.

¹⁹ Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 2/304.

²⁰ Karâfî, *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*, 1/119.

²¹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, s. 475.

²² Nevevî, *el-Uşûl ve'd-davâbıt*, s. 34.

bilgi sahibi olanlara sorun.” (Nahl, 43). Buradan hareketle insanlar, günlük hayatta karşılaştıkları meselelere dair kendilerini aydınlatacak, onları Allah’ın bu meselelere veyahut ibadet, muamelat ve diğer işlerde konular hakkındaki hükmünü öğretecek bilgi sahibi kimselere ihtiyaçları vardır.

Kuşkusuz Allah Teâlâ’nın hükümlerini kendilerine öğretecek bilgin ve müftülerden yoksun bir toplum, arzu ve isteklerine göre hareket eder ve dini konularda ne yapacaklarını bilemez hale gelirler. Bunun sonucunda haramı helal, helali de haram yapıp farkında olarak veya olmayarak günaha saplanırlar.²³ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), müftülerin önemini ve insanların bunlara olan ihtiyacını doğrusu çok iyi izah etmiştir: “İslam fakihleri, gençlerin fetvalarıyla yol bulduğu kimseler, gecelerini gündüzlerine katıp şeri naslardan hükümler çıkararak helal ve haramları kaideler halinde ortaya koymaya çalışanlar gökteki yıldızlar gibidirler. Karanlıklarda yolunu kaybedenler onlarla yollarını bulurlar. İnsanların onlara olan ihtiyacı, yeme içmeye olan ihtiyaçlarından fazladır. Onlara itaat, anne babaya itaatten daha önceliklidir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ, “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.” (Nahl, 59) buyurmuştur.²⁴

İnsanların âlimlere olan ihtiyacı her çağda büyük olmuştur, ancak bu çağda daha da büyüktür. Çünkü insanlar, bilim ve teknolojinin ilerlemesi ve zamanların değişmesi ile karşılaştıkları meseleler ve yeniliklerin sayısının artması sebebiyle günümüzde âlimlere daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla insanlar bugün, Allah’ın hükümlerini bu zamanın gelişmeleriyle kendilerine açıklayacak âlimlere ihtiyaç duymaktadırlar.

²³ Nevevî, *el-Uşûl ve ‘d-davâbı*, s. 34.

²⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü ‘l-muvakkı’în*, 1/10.

2.2 Çağdaş Âlimlerin Fetva Yöntemleri

Yöntem, belirli bir amaca ulaşmak veya bir sorunu çözmek için kullanılan belirli adımların veya tekniklerin bir kombinasyonunu ifade eder. Bu, bir süreci veya işlemi düzenli ve etkili bir şekilde yönlendirmek için kullanılan planlı bir yaklaşımı tanımlar. Yöntemler, genellikle belirli bir alanda bilgi ve deneyim gerektiren ve istenen sonuca ulaşmak için bir rehber sağlayan sistemli bir yaklaşımdır.

Terim olarak ise yöntem, bir araştırmacı, hoca veya şeyh tarafından ilmi ve malumu alıcıya aktarmak amacıyla belirlenen yol ve yöntem anlamına gelir.

Fetva metodolojisi, İslam fıkında fetvaya ulaşılan kuralları belirli bir çerçeveyi ifade eder. Bu bağlamda fıkıh âlimleri, fetvanın kurallar ve koşullar dikkate alınarak belirlenen bir metodolojisi olduğunu işaret etmişlerdir. Karâfî (ö. 684/1285)²⁵ şöyle demiştir: “Bu kurallar, fıkıh alanında önemlidir, büyük fayda sağlar ve bu kuralları anlamak, âlimin değerini yükseltir. Bu kurallar çerçevesinde fetva verilir, meselenin hükmü bilinir.”²⁶

Müftüler, fıkhi meseleler konusunda üç yöntem izlerler:

- a) Ağırlaştırıcı ve zorlaştırıcı yöntem.
- b) Kolaylaştırıcı ve tavizkar yöntem.
- c) İtidalli yöntem, doğrusu da budur.

2.2.1 Ağırlaştırıcı ve Zorlaştırıcı Yöntem

Bu durum, müftünün bilgisinin sınırlı olmasından, nasların sırf zahirine göre hareket edip bu naslar hakkında âlimlerine görüşlerine başvurmamasından ileri gelir. Bu bağlamda kendi görüşünü alma konusunda aşırı giderek diğer görüşlere itibar etmez.

²⁵ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfî, Mâlikî fakihî ve usûl-i fıkıh âlimidir. 626 (1229) yılında doğdu, 684'te vefat etti. *ez-Zaḥîre fî'l-fıkḥ, el-Ümniyye fî idrâki'n-niyye, el-Yevâkıṭ fî 'ilmi'l-mevâkıṭ, Şerḥu't-Tehzîb, el-Beyân fîmâ ũşkile mine't-te'âlik ve'l-eymân, el-Mu'in 'ale't-Telkîn, Şerḥu'l-Cellâb, el-Münciyât ve'l-mûbikât ve er-Râ'id fî'l-ferâ'iz* başlıca eserleridir.

²⁶ Karâfî, *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*, 1/3.

Fakat bu insanları ilgilendiren meselelerde, özellikle de fetva konusunda yerilen bir tutumdur. Bu yöntemin birkaç sebebi vardır:

- ❖ Şeriatın sırlarını ve genel amaçlarını iyice bilmemek, nasların zahirine sıkıca tutunmak, bunların anlamlarını ve amaçları göz ardı etmek bu konuda önemli rol oynar. Esasen nasların zahirine göre amel etmek gerekir, fakat zahirine göre hareket etmek demek, bunların anlamlarını ve amaçlarını göz ardı etmek anlamına gelmemektedir. Bu olduğunda ağırlaştırıcı ve zorlaştırıcı bir tutum ortaya çıkar, fetvalar insanları zor durumlara sokar.
- ❖ Belirli bir mezhebe fanatizm derecesinde aşırı bağlılık göstermek, dar görüşlü olmak ve kendine veya bağlı olduğu kişiye aşırı güven duymak da zorlaştırıcı bir yöntem meydana getirir. Çünkü müftü veya fakih, insanların karşı karşıya kaldıkları bir meselede onları kendilerine çekmek, diğerlerine yönelmelerine mani olmak için katı bir tutum ortaya koyarlar. Böylece şeriatın kolaylık yönünden insanları mahrum bırakırlar. Bu ise hak ve hakikate aykırı bir tutumdur. Bu nedenle bu yöntem, âlimler tarafından kabul edilmemiştir. Hanbelî fakih ve biyografi yazarı Burhâneddin İbn Müflih'in (ö. 884/1479) Ahmed b. Hanbel'den naklettiğine göre kendisi şöyle demiştir: "İnsanları sırf kendi mezhebine çevirmek için fetva verenlere ve katı olanlara diyorum ki hangi mezhepten olursa olsun hak ile fetva verin, kendi mezhebine uymasa bile Ehlisünnet'in çizgisinden ayrılmayın."²⁷

Günlük hayatta her hangi bir mesele ile karşılaşan Müslüman Allah ve Resulü'nün hükümlerine göre fetva verdiğine inandığı her hangi bir mezhebe mensup birinden fetva isteyebilir. Bu bağlamda Müslüman, belirli bir âlimi taklit edip söylediği her şeyi alması gerekmez. Hiçbir Müslüman da aynı şekilde Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm dışında bir kimsenin gerekli gördüğü veya bildirdiği her şeye bağlı kalma zorunluluğu yoktur. Bilakis Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm dışında herkesin görüşü alınadabilir alınmayadabilir.²⁸ Buradan hareketle fakih, belirli bir mezhebe veya ister mütekaddimun olsun ister müteahhirun belirli âlime mutlak bağlı

²⁷ İbn Müflih, *el-Âdâbü's-şer'îyye*, 2/95.

²⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 12/251.

kalamaz, aksi halde taassup ortaya çıkar ve söz konusu mezhep veya âlimin içtihadın dışarı çıkamaz.

Günümüzde günlük hayatta yeni meseleler ve durumlarla karşılaşmakta, bu sebeple insanlar geçmiş birikimlerden de istifade ederek doğru ve sahih içtihatlarda bulunabilen âlimlere ihtiyaç duymaktadır. Çünkü söz konusu meseleler, düşünmeye, çıkarımlarda bulunmaya, derin bir anlayışa ve şeri kaideleri göz önüne almayı gerektirmektedir. Fakat bazı müftüler, mensup oldukları mezhep veya hocaları taklit ederek bundan uzaklaşmaktadır. Bu durum, fetva soranları, şaz veya tercihe şayan olmasa bile kendilerine uygun fetva verecek kimseleri aramaya sevk etmektedir. Dolayısıyla belirli bir mezhebe bağlılık ve taklitten ötürü insanları diğer mezheplere yöneltmekten men etmek, zorlaştıracı bir tutum meydana getirmektedir.

Haccın bazı içtihadi meseleleri konusunda müftünün mezhebine ait meşhur görüşe tutunması zorlaştıracı fetvalar vermesine neden olmaktadır. Oysa aynı konuya dair başa âlimlerin dini temeli olan ve muteber daha kolay ve kolaylaştıracı fetvaları bulunmaktadır. Örneğin teşrik günlerinde remy-i cimâr, yani hacda şeytan taşlama, güneş doğduktan sonra başlar ve güneş batıncaya kadar devam eder.²⁹ Âlimlerin çoğunluğuna göre güneş battıktan sonra sona erer. Ancak aralarında Abdülaziz b. Baz ve İbn Useymin'in de bulunduğu bazı çağdaş âlimler³⁰, istidlal yöntemleri farklı olmakla birlikte güneş battıktan sonra da devam edeceği görüşünü tercih etmişlerdir. Abdülaziz b. Baz'a göre bunu yasaklayan bir delil mevcut değildir. İbn Useymin ise buna, bir adamın Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâma gelerek, "Akşam olduktan sonra şeytan taşladım" demesi üzerine, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın "Bir beis yoktur"³¹ şeklindeki cevabını delil getirir. İbn Useymin'e göre hadis-i şerifteki "akşam" ifadesi, günün sonunu ve gecenin başlangıcını ifade eder. Bu ifadede bunun hangisi olduğu kesin olarak belirtilmemiştir. Dolayısıyla bir genişlik durumu söz konusudur. Bu nedenle bu meselede taklit, hacılara üzerinde zorlaştıracı bir tutum niteliği taşır ki meselenin ümmete kolaylaştırılmasına dönük şeri ve sahih bir yönü varsa onu almakta bir sakınca yoktur.

²⁹ İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fuḡahâ'i'l-emşâr*, 13/221.

³⁰ Abdülaziz b. Bâz. *Mecmû'u fetâvâ*, 16/144.

³¹ Buhârî, "Kitabu'l-hac", 1648.

2.2.2 Kolaylaştırıcı ve Tavizkar Yöntem

İnsanlara fetva verirken zorlaştırıcı yöntemi benimseyenlerin karşısında ise belirli maslahatlar bahanesiyle tavizkar bir turum sergileyenler yer alır. Bunlara göre neredeyse her kaidenin karşısında başka bir kaide bulunur. Bu noktada bilgileri olmayan her konuda “mubahtır, caizdir” şeklinde fetva verirler. Bunun dinde teşvik edilen bir şey olduğunu, ayrıca İslam âleminde de oldukça yaygın olduğunu söylerler. Bu, bireysel ve kurumsal düzeyde desteklenen bir yönelimdir, günümüzde maddiyatın baskın olduğu ve dini değerlerin zayıfladığı, doğruluk ve cesarettten alıkoyan cazip tekliflerin ve engellerin çoğaldığı bir dönemin doğasını yansıtır. Bu zamanda dinine sıkı sıkıya sarılan kişi, ateşten bir kora tutunmuş gibidir. Bu gerçek karşısında, bazı âlimler ve fetva verenler, insanları düşündükleri gibi inanmalarını teşvik etmek ve İslam'ın temelinde onları sağlamlaştırmak amacıyla kolaylık yolunu izlemişlerdir ve bu gerçekte onların hoşgörülü bir yaklaşımıdır. Bu yol son derece tehlikeli bir yoldur; bu yolda haramlar helal kabul edilir ve batıl yolla ibadet edilir, İslam'ın öğretisinin ve şeriatın disiplinli bir şekilde uyulduğu zamanlarda var olmayan meseleler ortaya çıkar. Bugün şahit olduğumuz ve “özgürleşme” olarak adlandırılan şey işte budur; bu süreç Musul şehri halkının IŞİD'in kontrolünden sonra yaşadığı bir durumdur.

Mevcut durumun baskısı ve insanların dinden uzaklığı ne derece olursa olsun, toplumlar ne kadar değişim, gelişim ve ilerleme yaşarsa yaşasın, bu; temel değerlerden ve değişmez kabullerden ödün verilmesine veya temel prensiplerden vazgeçilmemesine gerekçe olamaz. Nitekim şer'î naslar, her zaman ve her yerde insanlar için geçerli olacak şekilde gelmiştir; bu naslar, insanların değişen ihtiyaçlarını karşılayacak esnekliğe sahiptir; dolayısıyla insanlar, bu naslardan çıkan hükümlere uyma imkânına sahiptirler.

Evet, dinin kolaylık dini olduğu, bu dinde insanlar için zorluk istenmediği, ibadetleri ve günlük yaşamı konusunda Müslümanlara ağırlaştırıcı ve zorlaştırıcı görevler yüklenilmemesi gerektiği doğrudur. Bu konuda pek çok delil vardır. Örneğin Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de, “Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor.” (Bakara, 185), “Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten

meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer.” (Araf, 157) buyurmuştur.

Ancak bu kolaylaştırma, pek çok fitnenin baş gösterip insanları dinden alıkoyan eğlence araçlarının ortaya çıktığı günümüzde bunları önlemek amacıyla şeri esasların ruhuyla uyumlu olmalıdır. Dolayısıyla Müslümanların dinlerine bağlı kalmalarını ve hükümlere uymalarını sağlamak için fetvaya, şeri esaslarla disiplinize edilmiş kolaylaştırmaya gereksinim vardır. Bunun için şu yöntemler takip edilebilir:

- ❖ Eğer yasaklamaya yönelik bir fetva verilecekse meşru nitelikteki alternatifler aranmalıdır. Bu alternatifler, fetva soran kişiyi bir sorunla karşı karşıya bırakmaktan alıkoymalı ve onu şeri çizgide tutmalıdır. İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye bununla ilgili olarak şunları söyler: “Müftünün, kendisine fetva soran bir kişiye yasaklar nitelikte bir fetva verip de ona alternatif yolları göstererek onu sakıncalı durumlara düşmekten alıkoyması ve helal olanı göstermesi, dinde anlayış sahibi iyi bir olduğunu bir göstergesidir.”
- ❖ Dini bir karşılığı olduğu sürece daha hafif nitelikte fetva verilebilir. Âlimler de bu görüştedir. Sözü makbul ve alınabilir biri olduğu takdirde bu doğrultuda fetvalar verilebilir, demişlerdir. Bu görüş; müfessir, muhaddis ve zahit Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778), “Bize göre ilim güvenilir kişilerden nakledilen ruhsatlardır. Zorlaştırmak kimse tarafından hoş görülmemiştir”³² sözüne dayanmaktadır. Dolayısıyla hafifletme ve kolaylaştırma, sabit ve muhkem bir nasla veya kati bir şeri kaide ile çatışmadığı sürece istenen bir şeydir. Bu nedenle naslar ve kaideler ışığında, İslam'ın genel ruhuyla uyumlu kolaylaştırmalar sağlanması önemlidir. Nitekim Hz. Aişe, Resûlullah aleyhi's-salâtü ve's-selâmın iki şey arasında kaldığında, günah olmadığı takdirde kolay olanını tercih ettiğini ifade etmiştir.³³ Bu taviz anlamına gelmemektedir.

³² İbnü'l-Ezrak el-Gırnâtî, *Bedâ'i 'u's-silk fî tabâ'i 'i'l-mülk*, 1/243.

³³ Buhârî, “Kitabü'l-menakib”, 3590.

2.2.3 İtidalli Yöntem

Yukarıda da ifade edildiği gibi dinde kolaylaştırma yoluna gitmek istenen bir şeydir. Nitekim insanların buna ihtiyacı vardır. Fakat bu kolaylaştırma, şer'i delillerle ve genel amaçlarıyla uyumlu bir şekilde formüle edilmiş olmalıdır. Çünkü dinin amaçlarından taviz vermek veya buna aykırı şekilde tolerans göstermek, müftünün takip etmesi gereken yöntemden sapmak anlamına gelmektedir. Âlimler, keyfine göre bu konuda bir genişlik sağlayan kimselerin tutumlarını reddetmişlerdir. Endülüslü Mâlikî fakihî ve dil âlimi Şâtîbî'nin (ö. 790/1388) de ifade ettiği gibi dini ve dünyevi maslahatlar, arzuların peşinden koşarak ve ne pahasına olursa olsun kişisel amaçlara ulaşma çabasında olarak elde edilmez. Çünkü bu tür yaklaşımlar, gerektiğinde saçmalamaya, çatışmaya ve felakete neden olan bir zıtlık içerirler ki bu da söz konusu maslahatlarla uyuşmaz.³⁴

Buradan hareketle maslahat, dinin emir ve yasaklarına uygun olmalı, her hangi bir günah ve masiyet içermemeli, şarinin ve kulların amaçlarına hizmet emelidir. Ayrıca hem fıkhi kaidelere göre formüle edilmiş hem de uygulanabilir olmalıdır. Aksi halde bunun rabbani, dine uygun bir maslahat olduğu söylenemez; daha çok şahsi arzular doğrultusunda belirlenmiş ya da bilgisizliğin ürünü olarak ortaya konulmuş bir maslahat olarak değerlendirilebilir. Bu bilgisizlik neticesinde kişi, bunun bir maslahat olduğunu düşünebilir ancak gerçekte maslahat olmaktan çok uzaktır; daha çok şahsi arzulara hizmet eden bir menfaat olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla da muteber ve geçerli değildir.³⁵

Bir maslahatın dinen geçerli olabilmesi için aşağıdaki kurallara çerçevesinde tayin edilmiş olması gerekir:

1. Öncelikle söz konusu maslahatın araştırma, inceleme ve tümevarım yöntemleriyle gerçek bir maslahat olduğu tespit edilmeli, yani bunun gerçek bir fayda sağlayıp bir zararı önlediği ortaya konmalıdır.

³⁴ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/170.

³⁵ Muhammed Tahir Hakîm, *Riayetü'l-maslahati ve'l-hikmeti fî teşri'i Nebiyyi Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm*, s. 239.

2. Belirlenecek maslahatın şahsa değil genele yönelik olması gerekir, yani bu maslahatlar elde edilmesi umulan faydanın insanların çoğunu ilgilendirmesi veya genele yönelik bir zararı önlemesi umulmalıdır.
3. Şeri bir delille çatışmamalıdır.
4. Daha büyük bir maslahatın elden gitmesine sebep olmamalı, büyük bir zararla aynı derecede olmamalıdır. Aksi halde söz konusu maslahat için, daha büyük bir maslahattan olunmuş olunur.

2.3 Fakihlerin İhtilaf Sebepleri

Fıkhi ihtilaflar, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın vefatıyla ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁶ Bu çerçevede sahabeler, hakkında Kur'ân ve Sünnet'ten delil bulunmayan ferî genel meselelerde ihtilaf etmişlerdir; dinin temel meselelerinde veya değişmez sabit ilkelerde her hangi bir görüş ayrılığı olmamıştır. Hakkında ihtilaf edilen meseleleri şu şekilde özetlenebilir:

1. İmamet, yani İslam hilafet ve devlet başkanlığı ve buna kimin daha layık olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir.
2. Sünnet ve bunun doğrulanması açısından sabit olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Örneğin sahabelerden birisi bir hadisi unutturken diğeri bunu ezberler ve buna göre fetva verir veya aksine amel ederdi. Hz. Ömer'in cünüp kimsenin teyemmümü ile ilgili konusundaki ihtilafı buna örnek olarak verilebilir.
3. Hz. Ebu Bekir'in hilafeti döneminde zekâtı vermeyenlerle savaşılması konusunda ihtilaf etmişlerdir.
4. Hz. Fatıma'nın babasının mirası konusundaki tutumunda ihtilaf etmişlerdir.

Bu çerçevede dönemden döneme başka meselelerde de görüş ayrılıkları olmuştur. Fakat Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer döneminde yaşanan görüş ayrılıklarının kapsamı,

³⁶ Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Esbabü'l-ihtilafi'l-fukahai*, 22.

Peygamber dönemine yakın olmaktan kaynaklı olarak oldukça dardı. Nitekim sahabeler, henüz bölgelere dağılmamışlardı. Her hangi bir mesele gündeme geldiğinde toplanıp ortak bir araştırma ve istişare imkânına sahiptilerdi. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer döneminden sonra ise ihtilafların kapsamı genişledi. Zira sahabeler, yeni fethedilen farklı bölgelere dağılmışlar ve buralarda yaşamaya başlamışlardı. Bu ihtilaflar sahabeden sonraki nesle ve onlardan sonraki nesle kadar devam etti ve derken dört mezhep ortaya çıktı.

2.3.1 İhtilaf ile Hilaf Lafızları ve İkisi Arasındaki Fark

Sözlükte “geride kalmak ve birinin yerine geçmek” anlamını taşıyan ve “half” kökünden türetilen “ihtilâf”, mastar ve isim olarak “bir şeyin diğer bir şeyin ardından gelmesi, gidip gelmesi, farklı görüşlere sahip olma, çekişme, karşı gelme, eşit olmama, görüş ayrılığı, anlaşmazlık” gibi anlamlara gelir.³⁷

İbn Fâris ihtilafın, bir şeyin gelip başka şeyin yerine geçmesi, bir şeyin önü ve arkası ve değişiklik olmak üzere üç mana ifade ettiğini söyler. Birincisi bir şeyden sonra gelen şey anlamı vardır. Örneğin hilafet bu kelimedenden türetilmiştir. Çünkü halife olan kişi, kendisinden önceki kişinin yerine gelmektedir. İkincisi bir şeyin ters yüz olması, üçüncüsünde ise sözünden dönmek anlamı içerir.³⁸

İhtilaf da bu kelimedenden türemiştir. İhtilaf, “söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak” demektir. Başka bir tanıma göre ise “her kişinin kendi başına bir görüşe sahip olması” anlamına gelmektedir.³⁹

Hilaf ise bir şeyin karşıtı ve zıddını ifade eder. Buna göre hilaf, diğer görüşlere karşı bir tavır alış anlamına gelmektedir.^{40 41}

³⁷ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi‘l-luğa*, 2/210.

³⁸ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi‘l-luğa*, 2/212.

³⁹ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi‘l-luğa*, 2/213.

⁴⁰ Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü’s-Şihâh*, s. 167.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi‘n-nübelâ’*, 23/48; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 4/256.

Terim olarak ise ihtilaf, Münâvî (ö. 1031/1622) tarafından iki görüşün karşı karşıya gelmesi, çatışması olarak tanımlanmıştır.⁴² Diğer bazı tanımlara göre is hilaf, hakkın ortaya konup batılın giderilmesi için iki taraf arasında meydana gelen çekişmeyi ifade etmektedir.⁴³ Kimi lügatlarda da ihtilaf ve muhalefet, herkesin kendi görüşü, sözü veya davranışı itibariyle diğerlerinden ayrılıp kendi başına bir yol tutması şeklinde açıklanırken hilaf karşıtlıktan daha genel bir manada ele alınmıştır.⁴⁴

Bu tanımlardan hareketle ihtilaf, İbn Fâris'in de beyan ettiği gibi, bir şeyin gelip başka şeyin yerine geçmesi, söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak şeklinde ifade edilebilir.⁴⁵ Diğer dilciler de ihtilaf ve hilaf kelimelerini bu manaya yakın şekilde tarif etmişlerdir.⁴⁶ Fakat fıkhi konularda yaşanan ihtilaf, bu ikisine en yakında şekilde Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) tarafından yapılmıştır. Bu tanımda, hilafın karşıtlık ve çeşitlilik özelliklerine vurgu yapılmıştır.⁴⁷ Buradan hareketle fıkıhla ilgili hilaf ve ihtilaf, "Hakkında kesin delil bulunmayan ferî ilmi meseleler konusunda müçtehitlerin farklı görüşler belirtmesi" şeklinde tanımlanabilir.⁴⁸ Bu tanıma göre aşağıdaki hususlardan söz edilebilir:⁴⁹

- ❖ Fıkhi bir mesele hakkındaki ihtilaf gelişigüzel meydana gelmez; yani her hangi bir mesele tabiatı itibariyle ihtilaflı olmaz. Bilakis bu ihtilaflar, söz konusu mesele hakkında farklı görüşlerin ortaya çıkmasıyla oluşur. Örneğin bir meseleye dair iki görüş bulunması, ihtilafın meydana gelebilmesi için yeterlidir. Bu, tanımlardaki farklılıklardan ileri gelir.
- ❖ Hakkında ihtilaf bulunan fıkhi meselenin muteber ve geçerli olabilmesi için, söz konusu meseleye dair görüş beyan eden kişinin içtihat etme ehliyet ve yetkisine sahip olması gerekir. Aksi halde alelade bir kimsenin bir mesele hakkındaki sözü, o meseleyi ihtilaflı hale getirmez.

⁴² Münâvî, *el-İthâfâtü's-seniyye fî'l-eḥâdişi'l-ḳudsiyye*, s. 40.

⁴³ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 1/135.

⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ḡaribi'l-Ḳur'ân*, s. 162.

⁴⁵ İbn Fâris, *Mu'cemü meḳâyisi'l-luḡa*, 2/213.

⁴⁶ Haşlan, *İhtilafü't-tenavvu' hakikatü ve menahicü'l-ulemai fih*, 15.

⁴⁷ Haşlan, *İhtilafü't-tenavvu' hakikatü ve menahicü'l-ulemai fih*, 15.

⁴⁸ Haşlan, *İhtilafü't-tenavvu' hakikatü ve menahicü'l-ulemai fih*, 19.

⁴⁹ Haşlan, *İhtilafü't-tenavvu' hakikatü ve menahicü'l-ulemai fih*, 20.

- ❖ İhtilaf, ancak fıkhi meselelerde söz konusu olabilir; inanç konularında dokunan meselelerdeki görüş ayrılıkları başkadır.
- ❖ Fıkhi bir mesele hakkında ihtilaf olabilmesi için o meseleye dair delaleti ve sübutu kati şeri bir nas veya icma bulunmaması gerekir. Hakkında delaleti ve sübutu kati şeri bir nas bulunan meselelerde veya ümmetin görüş birliği ettiği bir konuda hiçbir şekilde ihtilaf söz konusu olamaz.

Yukarıdaki tanımlamalardan gerek lügat gerekse de terim anlamlarıyla ihtilaf ve hilafın iç içe bir anlam taşıdığı görülmektedir. Bu manada ihtilaf ve hilaf terimleri bazen benzer veya eş anlamlı olarak kullanılırsa da usul âlimleri, aralarındaki ince farkı genellikle korumaya çalışmışlardır. Bu çerçevede delile dayanmayan aykırı görüşe hilâf, delile dayanana ve müçtehitler tarafından üretilen farklı görüşe ise ihtilâf denmiştir.⁵⁰

Osmanlı âlimi Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'ye göre (ö. 1095/1684) ihtilâf, maksat aynı olmakla birlikte yöntemin farklı olmasını, hilâf ise her ikisinin de ayrı olmasını ifade eder. İhtilaf bir delile dayanırken hilaf, bir delile dayanmaz. İhtilaf rahmet eseri olarak vücuda gelirken hilaf bidatin bir eseri olarak meydana gelir.⁵¹

Bazı araştırmacılara göre ise fakihler ve usul bilginleri, genellikle ihtilaf ile hilafı aynı anlamda kullanmışlar ve bir ayrıma gitmemişlerdir. Bu bağlamda her ikisi de aynı anlamı taşımaktadır.⁵²

2.3.2 Fakihler Arasındaki İhtilafların Başlıca Sebepleri

Fakihler arasında meydana gelen ihtilafların sebeplerini ele alan eserlere bakıldığında oldukça bunların farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Bunlar o kadar fazladır ki belli bir sayıya indirgeyip kategorize etmek mümkün değildir. Zira bu ihtilafların çıkış

⁵⁰ Şâtıbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfaqât*

⁵¹ Kefevî, *el-Külliyât*, s. 610.

⁵² Haşlan, *İhtilafü't-tenavvu' hakikatü ve menahicü'l-ulemai fih*, 21-22.

noktalarını, yönelimlerini ve seviyelerini belirlemek çok zordur. Bilindiği üzere âlimlerin görüşlerindeki farklılıklar çok çeşitlidir ve sadece bir alana veya belirli bir konuya özgü değildir. Bu nedenle ilk olarak sebepleri anlamamız gerekir. Bu noktada, Endülüslü dil ve edebiyat âlimi Batalyevsî'nin (ö. 521/1127) âlimlerin çeşitli dini konulara dair farklı görüş belirtmelerinin temel sebeplerini incelediği *el-İnşâf fi't-tenbih* adlı eserine dayanarak mümkün olan en fazla görüş ayrılıklarının sebepleri belirlenmeye çalışılacaktır. Kendisi, âlimlerin dini konularda farklı düşünmelerinin sebeplerini sekiz bölüm halinde incelemiştir.

Buna göre İslam ümmeti arasında meydana gelen ihtilaflar ve görüş ayrılıkları sekiz kategoride ele alınabilir. Bunların her birinin sebep ve çıkış noktaları farklıdır. Bunların her birine burada kısaca örnekler verilmeye çalışılacaktır.⁵³

1. Müşterek lafızların hangi manaya delâlet ettiğini belirlemenin güçlüğünden kaynaklanan ihtilâflar:⁵⁴ Örneğin Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de, “Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler.” (Bakara, 228) Bu ayetin aslında geçen ve “adet süresi” olarak tercüme edilen قُرْوٌ kelimesi, Şafiilere ve Hicaz ekolüne göre hem lafız hem de mana itibariyle “temizlenme” anlamına gelmektedir. Hanefilere ve Irak ekolüne göre ise bu kelime “hayız” anlamı taşımaktadır. Her iki tarafın da sunduğu deliller vardır.⁵⁵ Aynı şekilde Arapça عَيْن kelimesi de hem göz, hem pınar hem de casus anlamlarına gelmektedir ki lafızların sahip olduğu bu ok anlamlılık, fakihler arasında görüş ayrılığının çıkma nedenlerinden biridir.

2. Hakikat ve mecaz konusundan kaynaklanan ihtilaflar: Batalyevsî, mecazın üç türü olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶

⁵³ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 11.

⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, 1/93.

⁵⁵ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 13.

⁵⁶ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 53.

- ❖ Birincisi tekil lafzın vazedildiği manada kullanılmasıdır. Örneğin Arapçada “mizan” kelimesi ile insanların davranışlarının bilinip ölçüldüğü kıtas murat edilir. Ayrıca adalet anlamına da gelmektedir.⁵⁷ Örneğin “Falan kişi dağın üzerinde, bineğin üzerinde” denildiğinde hakiki mana kast edilir.⁵⁸
 - ❖ İkincisi ise kelimenin gramatik yapısından farklı olarak kullanılmadır. Örneğin “Zeyd öldü” denildiğinde Zeyd’in kim olduğu bilinir. Ancak “Allah Zeyd’i öldürdü” denildiğinde burada birincisi hakiki, ikincisi mecaz anlamındadır.⁵⁹ Bu çeşit mecaz, âlimler tarafından “mecâz-ı akl”, akli mecaz olarak tanımlanır. Bu, bir fiilin asıl fâilinden başkasına isnatla edilmesiyle gerçekleşir.⁶⁰
 - ❖ Üçüncü tür mecaz ise, terkibe göre vaz edilip bazı lafızların bazıları üzerine bina edilmesidir. Emir kipinin haber kipinde gelmesi buna örnek olarak verilebilir. “Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.” (Bakara, 233) Bu ayette “emzirirler” kelimesi, haber kipi olmakla birlikte emir ve talep anlamı taşımaktadır. Aynı şekilde, “Onlar, bizim huzurumuza çıkacakları gün öyle bir işitirler ve öyle bir görürler ki!” (Meryem, 38) ayetinde altı çizili kelimeler aslında emir kipinde gelmiş olsa da mübalağa ifade eder.⁶¹
3. İfrad ve terkip metotlarından kaynaklanan ihtilâflar: İfrad, bir hususa dair nasların sadece bir kısmını ele alıp sonuca ulaşmak, terkip ise nasların tamamını göz önünde bulundurup ciddi bir incelemeye tâbi tutmaktır. Örneğin belirli manaya delalet eden bir nas bulunur da bu manayı tamamlayan başka bir nas daha mevcut olursa, bu noktada bunun sadece birini almaktan veya her ikisini birlikte değerlendirmekten kaynaklı bir ihtilaf meydana gelir. Satım ve satım şartları konusundaki ihtilaf buna örnek gösterilebilir. Bu bağlamda sadece iki taraftan birinin menfaatine olan satımı ve bu satımın şartlarını yasaklayan hadisi dikkate alan kişi, bu şekildeki satım ve

⁵⁷ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 54.

⁵⁸ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 57.

⁵⁹ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 76.

⁶⁰ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 76.

⁶¹ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 83.

satım şartlarının geçersiz olduğu sonucuna varır.⁶² Ebu Hanife ve Şafii bu görüştedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın kölenin satın alınarak azat edilmesi yönündeki hadisi⁶³ alan kişi de alım satımda şartın geçersiz olduğu sonucuna varır. Buna mukabil Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm devesini satması ve Medine'ye kadar binmesi şartını koştuğu hadisi⁶⁴ alan kişi de satımın ve satımda şartın geçerli olduğu sonucuna varır. Fakat bu hadislerin hepsini birden göz önünde bulundurup ciddi bir incelemeye tâbi tutan kişi, satımın ve şartın bazı durumlarda geçerli, bazı durumlarda geçersiz, kimi zaman ise şartın geçersiz ancak satımın geçerli olduğu sonucunda varır. Örneğin İmam Malik, Ahmed b. Hanbel ve diğerleri bu görüştedir.⁶⁵

4. Âm-hâs konusundan kaynaklanan ihtilaflar: Naslar, lafzın kullanımına göre bazı durumlar da umum, bazı durumlarda ise husus bildirir. Bu nedenle nassın taşıyıcı olan lafızların delaleti, yani umuma mı yoksa hususa mı işaret ettiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf, söz konusu delilden çıkarılacak hükmü etkilemiştir. Örneğin “Onlardan karı-koca ilişkisi yaşadıklarınıza kararlaştırılmış olan mehri verin” (Nisa, 24) ayetindeki “Onlardan karı-koca ilişkisi yaşadıklarınız” anlamındaki “İstimtâ” kelimesi ihtilaf konu olmuştur. Batalyevsî, bu kelimenin İbn Abbas tarafından “mut’a/geçici nikâh” şeklinde tefsir edildiğini söylemiştir. Bir grup fakih de bu kelimenin hükmü kaldırılan “mut’a” anlamında olduğu, Bakara Suresi’ndeki “mehirlerini verin” ayeti ile aynı mahiyeti taşıdığı ve mehir anlamında olduğu görüşündedir. Buradaki ihtilaf, lafzın kökünü teşkil eden المتعة kelimesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu kelime, lügatte kendisinden istifade edilen her şeyi içine alan genel bir mana taşımaktadır. Bu kelime, İslam hukukunda daha sonra iki anlamda kullanılmıştır: Birincisi İslamiyet’in başlangıcında izin verilip daha sonra yasaklanan mut’a nikâhı anlamındadır. İkincisi ise kadının hakkı olan mehir anlamındadır. Bundan dolayı söz konusu kelimenin ayette hangi manaya işaret edildiği konusunda ihtilaf meydana gelmiştir.⁶⁶

⁶² Taberânî, 4361.

⁶³ Buhârî, 2563.

⁶⁴ Buhârî, 2718.

⁶⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*, 2/279; İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 8/412.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/585.

5. Hadislerin rivayet ve nakillerinden kaynaklanan ihtilaflar: Hadislerin sened, metin ve rivayetleri etrafında oluşan farklı görüşler nedeniyle de ihtilaflar gündeme gelmiştir. Şöyle ki hadislerin taşıdığı illetler, bu ihtilafların doğmasından önemli bir rol oynamaktadır. Bu illetler Batalyevsî tarafından sekiz olarak tespit edilip şöylece özetlenmiştir:

- ❖ Hadis senedinin bozuk olması bakımından illet,
- ❖ Hadisin lafzen değil mana itibariyle rivayet edilmesi bakımından illet,
- ❖ İrabı bilmemekten kaynaklanan illet,
- ❖ Sened veya metninde yazılışı birbirine benzeyen harfleri yanlış okunarak nakledilen hadisten kaynaklanan illet,
- ❖ Hadisi aktaran muhaddisin, aktardığı hadisin nakil sebebini bilmemesinden kaynaklanan illet,
- ❖ Ravinin hadisin baş tarafını dinleyip kalan kısmını veya birazını kaçırmamasından doğan illet,
- ❖ Hadisi, muhaddisten dinlemeden direkt yazıdan nakletmekten doğan illet.

Elbette hadislerin illetleri bunlarla sınırlı değildir, fakat konuyla olan yakın ilişkisinden dolayı bunlarla sınırlı tutulmuştur. Diğer taraftan bu hadis illetleri, diğerlerine göre daha tehlikelidir. Örneğin isnad, birkaç yoldan bozuk olabilir. Mesela hadisin isnadında, sahâbî olan râvisi veya diğer râvilerinden biri zikredilmeyen nakledilmesi, senetle bağının kopuk olması bunlardan biridir. Yine ravinin güvenilirliği de bu konuda önemli rol oynar.⁶⁷

6. Hakkında nas bulunmayan konularda yapılan ictihaddan kaynaklanan ihtilaflar: Hakkında nas bulunmayan konularda yapılan içtihadlar, fakihler arasında

⁶⁷ Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbih 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim*, s. 166.

meydana gelen ihtilafın önemli sebeplerinden birini oluşturur. Örneğin Hz. Ebu Bekir'e bir mesele getirildiğinde ilk olarak o meselenin hükmünü Kur'ân-ı Kerîm'de arardı. Eğer Kur'ân-ı Kerîm'de bir hükme rastlarsa ona göre hükmeder, eğer bulamazsa Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın Sünneti'ne başvururdu. Eğer Sünnet'te meseleyi çözüme kavuşturacak bir hüküm bulamazsa, insanlara söz konusu meseleye dair bir Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmdan bir hüküm işitip işitmediklerini sorardı. Eğer kendisine bu konuda Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmdan bir hüküm bildirilirse Allah Teâlâ'ya hamd eder ve buna göre hükmünü verirdi. Eğer kendisine bu konuda Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmdan bir hüküm nakledilmezse bu kez önde gelen şahsiyetleri toplar ve konuyu onlarla istişare eder, görüş birliği edildiği şekilde hükmü verirdi.

Hz. Ömer'in de uygulaması bu şekilde idi. Eğer kendisi, Kur'ân-ı Kerîm'de veya Sünnet'te bir hüküm bulamazsa Hz. Ebu Bekir'in hükmünü araştırır, eğer bulursa ona göre karar verir, bulamazsa Müslümanların önderlerini toplayıp onlarla istişare ederek genel kanaate göre hükmünü verirdi.

7. Nâsîh-mensuh tartışmalarından kaynaklanan ihtilaflar: Nesih, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılmasını ifade eder. Neshin söz konusu olduğu durumlarda önceki hüküm mensûh, onu yürürlükten kaldıran yeni hüküm veya delil nâsîh diye anılır. Nesih, ancak Allah Teâlâ tarafından yapılabilir. Kendisi kullarına dilediğini emretme yetkisine sahip olduğu gibi bunu daha sonra kaldırma hak ve yetkisine de sahiptir. Bu bağlamda yasamanın temel kaynağını teşkil eden Kur'ân ve Sünnet dışında nesih söz konusu olamaz. Nesih; Kur'ân'ın Kur'ân'la, Sünnet'in Kur'ân'la ve Sünnet'in Sünnet'le neshi olmak üzere üçe ayrılır. Bir de Kur'ân'ın Sünnet'le neshi şeklinde dördüncü bir nesih çeşidi daha olmakla birlikte âlimler bunun geçerliliği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu noktada İslam âlimleri, bu neshi çeşidini, Kur'ân'ın mütevatir Sünnet'le neshi ve ahad Sünnet'le neshi olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Başta İmam Malik ve Hanefî mezhebi olmak üzere bazı âlimler Kur'ân'ın mütevatir Sünnet'le nesih olabileceği görüşündedirler. Bu görüşte olan âlimlerden Moritanya asıllı tefsir bilgini Şinkî'tî (1907-1974),

Kur'ân'da geçen beş emzirme hükmü ile iki duanın mütevatir Sünnet'le neshedildiğini ifade etmiştir.⁶⁸

8. Mükelleflere tanınan serbestlik ve genişlikten kaynaklanan ihtilaflar: Bazı fakihler, “eşyada aslolan mubahlıktır” kaidesi gereği kendilerinden fetva soran kimselerin durumuna göre muhayyer bırakıcı fetvalar vermişler ve bu da bazı farklılıklar ortaya çıkarmıştır.

2.4 Çağdaş Fıkıh Mezheplerinin Doğuşu ve Gelişimi

Ehl-i sünnet inancına göre dört mezhep, ortaya çıktıkları günden bu yana İslam dünyasında güvenilen ve muteber kabul edilen mezheplerdir. Bu mezhepler, başlangıçtan itibaren hak ve hakikate tabi olma gayreti içinde olmuşlar, gayretlerini bu dine hizmetle telif etmişlerdir. Bunu yaparken Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın sünnetinden ve şeri delillerden sapmamışlardır. Büyük İslam âlimleri olan dört imam; Ebu Hanife, İmam Malik, Muhammed İbn İdris el-Şafi'i ve Ahmed İbn Hanbel, hidayet önderi, doğru yol meşalesidirler. Allah'ın rızasını gözeterek ve Hz. Muhammed'in sünnetini takip ederek İslam'a ve Müslümanlara hizmet etmeye çalışmışlardır. Temel konularda görüş ayrılığı olmamakla birlikte bazı ferî meselelerde, detaylarda ihtilaf etmişlerdir, her biri kendi delillerini sunmuşlardır.

Bu dört mezhep, bir su kaynağına benzetilebilir; hepsi de aynı temiz kaynaktan yani Hz. Muhammed ve O'nun Sünneti'nden beslenirler. Bu dört muteber fıkıh mezhebinden her birinin, İslam tarihi içerisinde doğup geliştikleri ve olgunluk düzeyine ulaştıkları bir merhalesi olmuştur. Nihayetinde her birinin temel ilkeleri yerleşmiş, fıkhi hükümleri tesis ettikleri kaideler belirginleşmiştir. İlgili mezheplerin eserleri, bu mezhepleri öğrenmek ve prensiplerini anlamak isteyen ilim talebeleri için önemli bir kaynak haline geldi.

Burada her mezhebin kurucu imamından, öncelik sırasına göre doğup gelişim aşamalarından bahsedilecektir.

⁶⁸ Muhammed Emîn Şinkîti, *Müzekkire fi uşûli'l-fıkh*, s. 150.

2.4.1 Hanefi Mezhebi

Hanefî mezhebi, hicri ikinci asrın başlarından 120/ 738 tarihinde Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767) tarafından Kûfe'de kuruldu. Ebû Hanîfe, dört mezhep arasında tabiî neslinden olan tek kurucu imamdır. Başta Enes b. Malik olmak üzere birkaç sahâbî ile görüşmüştür. Tercihe şayan görüşe göre Ebû Hanîfe, diğer üç mezhep imamından hiçbirini görmemiştir.

Irak fıkhnın üstadı olan Hammâd b. Ebû Süleyman'ın (ö. 120/738) vefatından bir süre sonra Ebû Hanîfe'nin hocasının yerine ders halkasının başına geçmesiyle Hanefî mezhebi resmen kurulmuştur. Bu, söz konusu mezhebin kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir.⁶⁹

Ebû Hanîfe'nin hocasının yerine geçmesiyle birlikte Hanefî mezhebinin adı duyulmaya ve yayılmaya başlamıştır. Bu sırada kendisinden ders alan öğrenciler, ilim meclisinde bulunanlar, ilim halkası ve ilmî müzakereye katılanlar çoğalmış, kendisinin görüşlerini yazıp yaymışlardır. Mezhebin kurulup ve yayılmasında Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin büyük rolü olmuştur.⁷⁰

İbn Abdülber'in belirttiğine göre Ebû Hanîfe'nin mezhebinin yayılması, önde gelen akranı sayılabilecek arkadaşları sayesinde olmuştur. Bunların başında Ebû Yûsuf gelmekteydi.⁷¹ İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Ebû Hanîfe'nin takipçi konusunda büyük nasibi olduğunu söylemiştir. Nitekim Hanefî mezhebi, takipçilerin tedvin, telif, araştırma ve geliştirme çalışmaları sayesinde belirginleşip yerleştiğini ifade etmiştir.⁷²

Ebû Hanîfe'nin en önemli öğrencilerinden biri Ebû Yûsuf'tur. Ebû Yûsuf, Hanefî mezhebi konusunda eser kalem alan ilk kişidir. Söz konusu eserde Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ve rivayetlerini yazıya geçirmiştir. Bu çerçevede Oğlu Yûsuf'un babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri ve fikh görüşleri

⁶⁹ Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahâbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, s. 22.

⁷⁰ Bk. *El-Medhal ila mezhebi'l-imam Ebî Hanîfe*, s. 102.

⁷¹ Sülmâsî, *Menazilü'l-eimmeti'l-erba'*, s. s. 177.

⁷² Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, s. 7.

ihtiva *Kitâbü'l-Âşâr*, hocaları Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ'nın ihtilâf ettiği konuları zikrettiği *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* ve *Kitâbü'r-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î* söz konusu eserlerin başında gelir.⁷³

Ebû Yûsuf, Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh zamanında (775-785) kadılık görevine getirildi. On altı sene bu görevde kalan Ebû Yûsuf, Abbâsî hilâfetine bağlı bütün bölgelerdeki kadıları tayin ve azletme yetkisini ifade eden “kādî kudât”lık makamında yükseldi. Genellikle Hanefî mezhebine mensup kimseleri kadı olarak atamış ve bunun Ebû Hanîfe'nin fikhının ve görüşlerinin İslam beldelerinin dört bir yanında yayılmasında büyük rolü olmuştur.⁷⁴

Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müçtehit Muhammed b. Hasan Şeybânî (ö. 189/805) de, pek çok eseriyle Hanefî mezhebinin yayılmasında önemli rolü olmuştur. Şöyle ki Şeybânî, Hanefî mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan ve “zâhirü'r-rivâye” olarak bilinen, Hanefî mezhebinin kuruluş dönemi temel görüşlerini ihtiva eden eserleri kaleme alan kişidir. Bu seri; *el-Mebsût*, *el-Câmi 'u's-şagîr*, *el-Câmi 'u'l-kebîr*, *es-Siyerü's-şagîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserleri içerir.⁷⁵

Hanefî mezhebini, kuruluşundan günümüze kadar üç aşamadan geçtiği söylenebilir:

2.4.1.1 Birinci aşama: doğuş ve kuruluş aşaması (120-204):

Birinci aşama, Ebû Hanîfe'nin zamanından başlayıp onun önde gelen talebelerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) zamanında kadar uzanır.⁷⁶ Kuruluş aşaması kabul edilen bu aşamada, Hanefî mezhebinin temel esasları konulmuş, mezhebin hüküm çıkarma ve ferî meseleleri çözme yollarını tayin eden kaideleri bu esaslar üzerine kurulmuştur. Bu aşama, bizzat Ebû Hanîfe'nin eliyle e önde gelen talebelerinin

⁷³ Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 323.

⁷⁴ Bk. *el-Medhal ila mezhebi'l-imam Ebî Hanîfe*, s. 87.

⁷⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 363.

⁷⁶ Muhammed İbrahim Ahmed Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 36.

katılımıyla tamamlanmıştır. Mısırlı âlim Muhammed Ebû Zehre (1898-1974) da bu görüştedir.⁷⁷

2.4.1.2 İkinci aşama: gelişim ve yayılma aşaması (204-710):

Bu aşama, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin vefatıyla başlar Hanefî mezhebinin klasik sonrası döneminde çok etkili olan, Hanefî doktrininin temel metinlerinden niteliğindeki *Kenzü'd-dekâ'ik* adlı eserin sahibi Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ile sona erer. Yani bu aşama, hicri üçüncü asrın başlarından dokuzuncu asra kadar devam eder.⁷⁸ Bu aşamada Hanefî mezhebinde hadis temellendirme konusunda yeni bir tür telif türü ortaya çıktı. Bu arada mezhep içerisinde her birini diğerinden ayıran iki farklı usul ekolü belirmiştir. İlkinin Iraklı Hanefî fakihleri temsil etmiş olum başında Ebü'l-Hasan el-Kerhî yer almıştır. Bu ekol, Ebû Hanîfe ve ilk talebelerinin yolunun bir uzantısı kabul edilmektedir. İkincisini ise Semerkand meşâyihî temsil etmekte olup başlarından Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) yer almıştır. Bu ekol, usul meselelerini akaid konularıyla birleştirmişler, bu durum Irak ekolü ile farklılaşmalara yol açmıştır.⁷⁹

2.4.1.3 Üçüncü aşama: istikrar aşaması (701-Günümüz):

Bu aşama, sekizinci asrın başında Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin vefatıyla başlayıp günümüze kadar devam eder.

2.4.2 Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebinin kurucusu, Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî'dir. 93'te (712) dünyaya geldi. İmam Mâlik, geçirdiği kısa süreli bir rahatsızlıktan sonra 14 Rebûlevvel 179 (7 Haziran 795) tarihinde Medine'de vefat etti, cenaze namazını Medine valisi kıldırdı ve Bakî' Mezarlığı'na defnedildi. Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müçtehit, fakih muhaddistir. Dört büyük Sünnî fıkıh mezhebinden ikinci imamıdır. Kendisi, bazıları tarafından Hz. Peygamber'e hizmetiyle tanınan ve en çok

⁷⁷ Muhammed İbrahim Ahmed Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 36.

⁷⁸ Muhammed İbrahim Ahmed Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 39-92.

⁷⁹ Muhammed İbrahim Ahmed Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 39-92.

hadis rivayet eden sahâbîlerden biri Enes b. Mâlik ile (ö. 93/711-12) ile karıştırılır. Oysa her ikisi de farklı olup aralarından her hangi bir akrabalık veya nesep bağı bulunmamaktadır.

Mâlikî mezhebi, kurulduğu tarihten itibaren üç farklı aşamadan geçerek kendisini tamamlamıştır. Her aşamanın kendisine özgü bazı özellikleri bulunmaktadır. Bu önemli üç aşamayı; teşekkül aşaması, gelişme aşaması ve istikrar aşaması olarak üç ayrı aşamada özetlemek mümkündür.⁸⁰

2.4.2.1 Teşekkül aşaması (110-300)

Birinci aşama, Maliki mezhebinin kuruluş aşamasıdır. İmam Malik'in fetva vermeye başlaması ve Medine'de imam olmasıyla başlar (110) ve hicri üçüncü asrın sonunda kadar devam eder. Bu dönemde İmam Malik'in talebeleri yetişmiş, bu talebeler de talebeler yetiştirmişlerdir. Bu aşamanın son mezhep eserlerinden biri olan *el-Mebsû'at*'un adlı eserin sahibi Kādî İsmâil b. İshak bunlardan biridir.

Bu aşamada İmam Malik'in rivayetleri toplanarak tertip ve telif edilmiş, bunun yanında talebelerinin de içtihat ve tahriçleri de tedvin edilmiştir. III. (IX.) yüzyıl boyunca devam eden bu tedvin faaliyetleri neticesinde “ümmehât” olarak adlandırılacak eserler ortaya çıkmış ve her Mâlikî çevresi, bu eserler arasında kendini temsil eden metinler üzerinde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu aşamada telif edilen eserlerin başında “ümmehâtü'l-erbaa” olarak bilinen *el-Müdevvene*, *el-Vâziha*, *el-Utbiyye* ve *el-Mevvâziyye* yer almaktadır.

2.4.2.2 Gelişme aşaması (301-600):

Bu aşamada, en önemli Maliki âlimleri yetişmiş, Mâlikî fıkhnın hayata tatbiki, tefrî, tercih ve teşhirini sağlamışlardır. Bu çerçevede mezhebe ait içtihatlar, bu içtihatların uygulamaları ve aralarında tercihe şayan olanları belirginlik kazanmıştır. Bu aşama, yaklaşık olarak hicri dördüncü asrın başlarından altıncı asrın sonu ve yedinci asrın başlarına veya Mâlikî fakihi ve hadis âlimi İbn Şâs'ın (ö. 616/1219) vefatına kadar

⁸⁰ Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, *Vemadatü'l-fikr*, s. 66.

sürer. İbn Şâs, Halîl b. İshak el-Cündî'nin (ö. 776/1374) Mâlikî fikhına dair en meşhur eseri el-*Muhtaşar*'ındaki kaynaklarından dördüncüsüdür.

Bu aşamada, bir önceki aşamanın eserlerinden yer alan rivayet ve görüşler tespit ve tertip edilmiş, ayıklama ve özetleme işlemlerine tabi tutulmuş, kusur olarak görülen hususlardan arındırılmış ve tercih çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemin en ünlü eserleri arasında İbnü'l-Cellâb'ın (ö. 378/988) *et-Tefrî'i* ve Berâzî (ö. 430/1039) *et-Tehzîb fi 'htişâri 'l-Müdevvene*'si gelmektedir.

2.4.2.3 İstikrar aşaması (601-Günümüz):

VII. (XIII.) yüzyılın başıyla, bir diğer ifadeyle İbnü'l-Hâcib'in fıkıh ve fıkıh usulü sahasındaki iki muhtasarı ile başlayarak günümüze kadar süren bu döneme “klasik dönem” adı da verilebilir. Klasik dönemde Mâlikî çevreleri arasında önemli bir farkın kalmadığı söylenebilir. Mâlikî tarihinin bu dönemi muhtasar, şerh, haşiye ve talik nitelikli eserlerin hâkim olduğu bir dönemdir. Nitekim Mezhep âlimleri, önceki âlimlerin daha fazla içtihadı ihtiyaç bırakmadıklarını düşünerek sadece bu geçmiş birikimi ayıklayıp şerh etmek ve ihtisar etmekle meşgul olmuşlardır.

Bu aşamada Maliki ekollerinin görüşleri birleşerek tek bir yapı meydana gelmiş ve bu yapıdan mezhebin genel görüşlerini yansıtan fıkıh eserleri ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede görüşler birleşmiş ve belirli bir ekol içindeki bireysel içtihatlar hariç köklü görüş ayrılıkları ortadan kalkmıştır.⁸¹

2.4.3 Şâfiî Mezhebi

Şâfiî Mezhebi, kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî'ye (ö. 204/820) nispetle “Şâfiî” olarak anılmıştır. İmam Şâfiî, 150 (767) yılında Gazze'de doğdu. 29 Receb 204 (19 Ocak 820) tarihinde vefat etti ve Karâfe'de (Mısır) Benî Abdülhakem Mezarlığı'na defnedildi. Dedesinin dedesi Şâfiî b. Sâib el-Kureşî'ye nispetle Şâfiî diye anılır. Âlim ve fakih olup dört mezhebin üçüncüsü olan Şâfiî mezhebinin imamıdır. Mâlik b. Enes'ten ders alan İmam Şâfiî, daha sonra Bağdat'a

⁸¹ Bk. *Istilahü'l-mezheb*, s. 378.

geçti ve kendi mezhebini kurdu. Ardından Mısır'a göçtü. İmam Ahmed b. Hanbel talebelerinden biridir.

Şâfiî mezhebinin tarihsel gelişimi, zaman ve mekâna bağlı olarak dört aşamada ele alınabilir.⁸²

2.4.3.1 Teşekkül ve olgunlaşma dönemi (195-204):

Bu dönem, İmam Şâfiî'nin hicri 195 senesinde Bağdat'a gidip 204'te Mısır'da vefat eden zaman diliminden oluşur. Bu dönemde İmam Şâfiî, özellikle Mısır'a gidip Bağdat ile burası arasındaki yaşamın farklılıklarına şahit olunca bazı görüş ve fetvalarını tadil etmiştir. Fakat bu görüş ve fetvalarındaki değişiklikler ve tadilatlar, her iki duruma da uyan şeri delillere dayalı olarak gerçekleşmiştir. Şâfiî'nin, Bağdat'ta bulunduğu kadarki döneme (795-815) ait fikhî görüşleri "kavl-i kadîm", Mısır'a gittikten sonra ortaya çıkan görüşleri "kavl-i cedîd" olarak anılmıştır. En meşhur eseri *el-Ümm* olup yine *el-Kadîm ve'l-cedîd min akvâli'l-İmâm eş-Şâfiî* ve *Müsnedi's-Şâfiî* de bu dönemin en önemli eserleri arasında yer alır.

2.4.3.2 istikrar dönemi (204-505):

Bu dönem, İmam Şâfiî'nin 204'teki vefatıyla başlar ve İmam Gazali'nin 505'teki vefatına kadar devam eder.

2.4.3.3 Belirginleşme ve Tedvin Dönemi (505-1004):

Bu dönem ise İmam Gazali'nin 505'teki vefatıyla başlar ve Şemseddin er-Remlî'nin vefatına kadar sürer.

Mezhebe ait kaleme alınan ilk dönem eserlerin fazla ve gereksiz kısımlarını çıkarıp kısaltarak düzeltme Hizmetlerinin Yapıldığı Dönem (1004-1335): Şâfiî mezhebi tarihindeki bu süreçte mezhebin önde gelen âlimlerine ait eserlerin fazla ve gereksiz kısımları çıkarılıp kısaltılarak tertip edilmiştir. Bu gelişmenin ardından mezhebe ait

⁸² Bu aşamalar konusunda araştırmacılar farklı görüşler belirtmişlerdir. Bk. Muhammed İbrahim Ahmed, *el-Mezheb inde's-Şâfiyye*.

önceki âlimlerin eserleri üzerinde çok çalışma yapılmamıştır, büyük çoğunluğu tamamlanmıştır.

2.4.4 Hanbelî Mezhebi

Görüldüğü üzere Ehlisünnet nazarında muteber olan dört fıkıh mezhebi de, tarih boyunca çeşitli aşamalardan geçerek belirginlik kazanmış, usul ve yöntemi oturmuş, fıkhi hükümlerin temellendirildiği kaideler netlik kazanmıştır. Mezhep âlimlerince kaleme alınan fıkhi eserler, ilim talebeleri tarafından eğitimde ve usul ve ahkâmın öğretilmesinde ilgi odağı haline gelmiştir. Bu dört mezhepten dördüncüsü ve sonuncusu Hanbelî mezhebidir. Kurucusu Ahmed Hanbel'dir. Tam adı Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî'dir. 164 (780) yılı Rebûlevvelinde Bağdat'ta doğmuş, 12 Rebûlevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat'ta vefat etmiştir. İmam Ebû Yûsuf ve İmam Şâfiî'den fıkıh dersleri almıştır.

Hanbelî Mezhebi de, diğer mezhepler gibi bazı aşamalardan geçmiştir. Hanbelî mezhebinin geçirdiği bu aşamaları dörde ayırmak mümkündür:

2.4.4.1 Teşekkül aşaması (204-241):

Bu aşama, Ahmed b. Hanbel'in ders halkları oluşturup fetva vermesiyle başlar. Kendisi kırkına kadar her hangi bir ders halkasının başında bulunamamış, fetva ve tedris makaMina geçmeden evvel ilim öğrenmekle meşgul olmuş, bu husus kendisinin ilmi konumunu güçlendirmiştir.⁸³ Ahmed b. Hanbel, çok hızlı ezberlemesi, fıkıh, rivayet ve dirayet konusunda geniş bir idrake sahip olması nedeniyle talebelerin sempatisini çekmiş, bu nedenle kendisinden ders dinlemişler, bu arada çeşitli konulardaki sorulara verdiği cevaplar ve fetvaları “mesâil” adıyla toplamışlardır. Öğrencilerinin nesilden nesile naklettiği ve bizzat kendisinin hayatının sonlarına doğru yazılmasına izin verdiği binlerce fikhî soruya verdiği cevaplar (mesâil) ve bu cevapların verilmesi sırasında takip ettiği bazı temel prensipler, onu İslâm dünyasında yaşayan meşhur dört fıkıh mezhebinden birinin kurucusu yapmaya yeterli olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencileri tarafından “Mesâil” adı altında tedvin edilen

⁸³ Bk. *Mefatihü'l-fıkhi'l-Hanbeli*, 1/190.

eserler, bizzat kendi kontrolünde iki yüze kadar varmıştır. Bu eserler fıkıh,, usul ve hadis şeklinde bölümlere ayrılmış ve böylece döneminde oldukça meşhur olmuş, ilmi insanlar arasında yayılmıştır.

2.4.4.2 Nakil ve gelişme aşaması (241-403):

Bu aşama, Ahmed b. Hanbel'in vefatıyla başlar. Akaid, hadis ve fıkıhla ilgili ilmî tartışmalarda ve yazılan eserlerde Ahmed b. Hanbel'in görüş ve düşüncelerini temsil eden veya savunan kişiler, Ahmed b. Hanbel'in söz konusu görüş ve düşüncelerini tedris, tasnif ve yazışma yoluyla kendilerinden sonraki nesillere aktarılar. İhtiyaç duydukları konuları, Ahmed b. Hanbel'in büyük oğlu Sâlih'e yazıyorlar, o da babasından rivayet ettiği çeşitli eserleri ve *Mesâ'il*'i kayda geçiriyor ve böylece mezhebin oluşmasında temel malzemeler sağlanmış oluyordu.⁸⁴

2.4.4.3 Tedvin aşaması (804-884):

Bu aşama hicri beşinci asrın başlarında, Hanbelî fakihi tam olarak 403'te, İbn Hâmid (ö. 403/1012) vefatından sonra başlar. Bir önceki aşamalarda oluşan mezhebin fikhî, fikrî ve tarihî malzemesi belirginleşince bunları tedvin edip fazla ve gereksiz kısımlarını çıkarıp fıkıh konularına göre tertip etmek ihtiyacı doğmuştur. Bu nedenle mezhebin önde gelenleri, Ahmed b. Hanbel ve ashabından nakledilen meselelere dair genel kaideler tespit edilerek ferî meseleler, usulden ayrılmış ve rivayetler arasındaki tercihler yapılmıştır.

2.4.4.4 İstikrar aşaması (880-Günümüz):

Bu aşama, hicri dokuzuncu asrın sonlarında başlar ve günümüze kadar eder. Bu dönemde yaşamış Hanbelî âlimler “müteahhirîn” tabiri kullanılır. Bu aşamada mezhebe ait önceki âlimler tarafından yapılan çalışmalar istikrara kavuşmuş ve her hangi bir yeni gelişme kaydedilmemiştir. Bu çerçevede Hanbelî mezhebinin müteahhirîn uleması, yani geç dönem âlimleri klasik dönem eserler üzerinde ihtisar, talik, haşiye, zeyl ve şerh gibi çalışmalar yapmakla yetinmişlerdir. Bu bağlamda

⁸⁴ Bk. *el-Medhalû'l-mufaddal ila fikhî'l-imam Ahmed b. Hanbel*, 1/133.

yapılan çalışmalar, önceki eserlerin tahkik edilmesi, ayıklanması ve çeşitli rivayetler arasında tercihler yapılmasından öteye geçmemiştir.⁸⁵

⁸⁵ Bk. *el-Medhalü'l-mufaddal ila fıkhı'l-imam Ahmed b. Hanbel*, 1/139.

3. HAC MESELELERİNE DAİR ÇAĞDAŞ ÂLİMLER ARASINDAKİ İHTİLAFLAR

Hac, müminlerin büyük dersler aldığı ve açık faydalar elde ettikleri iman okulu olarak kabul edilir. Bu okulda hacılar; inanç, tevekkül, sabır, ahlak, davranış, iyi yönetim ve ekonomi gibi hayatın birçok alanında faydalı ibretler dersler ve öğrenirler. İlim ve kazançta karşılaşılan güçlükler ve elde edilen iyilikler, insanlar arasında büyük farklılıklar gösterebilir.

Bu bölümde, çağdaş âlimlerin hacca dair meselelerdeki görüş ayrılıkları ve bunların nedenleri ele alınacak, her hac mevsiminde gündeme gelebilecek en önemli konular üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede “İnsanlara hac ibadetini duyur; gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar.” (Bakara, 27) ayetine uyarak dünyanın dört bir yanından Allah’ın kutsal beytini ziyarete gelen ve hac farızasını eda eden hacıları ilgilendiren konular hakkındaki görüşleri beyan edilmiştir. Söz konusu hacıları ilgilendiren meselelere dair görüş ayrılıkları, esasen hacıların farklı yerlerde ve farklı koşullarda yaşamalarından ileri gelmektedir. Nitekim yolun zorluk ve meşakkati, hacıların Kâbe’ye gelmesini zorlaştırırken kimisi hac davranışları konusunda çeşitli zorluklar yaşamaktadırlar. Bu bağlamda özellikle yaşlılar, kendi güç ve imkânlarına uygun olarak haccın bazı menasikinin hafifletilmesi ve kolaylaştırılmasına ihtiyaç duymaktadırlar. Nitekim “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz...” (Bakara, 286). Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm da “Yapabilirsin, bir sorun yoktur”⁸⁶ hadisi ile de bu hususu vurgulamıştır. Bu çerçevede İslam âlimleri, özellikle taşıma, yurt, iletişim, aydınlatma ve diğer hacıların diğer ihtiyaçları konusunda bilim ve teknolojinin ilerlediği günümüzde hac ve umrenin menasiki konusunda hacıların şartları ile uyumlu çözümler üretmek için şeri delillerden içtihat yapmak yoluna gitmişlerdir. Fakat ne yazık ki günümüzde hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını ihtiva eden altı hadis kitabında (kütüb-i sitte) geçen “Yapabilirsin, bir sorun yoktur” şeklindeki muhteşem hadis, yerli yerinde değerlendirilmemiş, kimileri tarafından kolaylaştırma ve zorluğun kaldırılması yolunun genel bir kaidesi olarak görülmüştür. Başta da ifade edildiği gibi müçtehit âlimler, usulde değil, birden fazla yorumu mümkün füruda

⁸⁶ Buhari, 2/212.

ihtilaf etmişlerdir. Bu çerçevede hiçbir müçtehit, keyfine göre hükümlerden sonu çıkarmamışlardır. Bilakis içtihatları daima, söz konusu meseleye dair kaideler ve şeri deliller ışığında olmuştur.

Diğer taraftan bir hacı, ibadetlerini, özellikle hac ve umrenin menasikini falan hocadan, şeyhten veya televizyonda duyduğu şeylere dayandırarak keyfince eda edemez. Çünkü bu içtihatlar, kişiye, zamana ve mekâna göre farklılık arz eder. Bu nedenle hac ve umreye niyetlenen kimse, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın, "Haccı benden öğrenin"⁸⁷ buyruğu gereği bu konuda bilgi ve fıkıh sahibi olması gerekir. Eğer bu konuya dair meseleleri anlamakta ve öğrenmekte güçlük çekerse, "Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun."(Nahl, 43) ayeti gereği uzmanlara sorabilir.

Burada ilk olarak hac ve umrenin dil ve terim anlamları ele alınacak, yirmi yıldır sürdürdüğüm hac rehberliğinden edindiğim tecrübeler ve yaptığım araştırmalar ışığında hac ve umrenin rükünleri, farzları ve sünnetleri açıklanacaktır. Ardından hac ile umrenin dün ile bugün arasındaki farka işaret edilecek, hacıların bu yolda karşılaştıkları zorluklar üzerinde durulacaktır.

3.1 Hac Farızası

Hac, İslam'ın temel ilkelerinden biridir. Hicretin dokuzuncu senesinden farz kılınmıştır. Altıncı senesinden farz kılındığı da söylenmiş ve "Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin..." (Bakara, 196) delil getirmişler ve bunun Hudeybiye Anlaşması'nın yapıldığı hicretin altıncı senesinde farz kılındığı belirtilmiştir. Yedi ve sekizinci senelerde farz kılındığı söylene de doğru ve tercihe şayan görüş dokuzuncu senede farz kılındığıdır. Âlimler, ömürde bir defa haccın farz olduğu, bunun üstündekinin nafile olduğu konusunda icma etmişlerdir. Bu çerçevede Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, "Ey İnsanlar! Allah size haccı farz kılmıştır. Öyleyse haccedin." Orada bulunan bir adam, "Her sene mi?" diye sordu ve bunu üç kez tekrar etti. Ardından Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, "Eğer 'evet' desem farz

⁸⁷ Nesâî, 3062.

olacak ve siz buna güç yetiremezsiniz” buyurdu.⁸⁸ Yine Sahâbî el-Akra‘ b. Hâbis (ö. 33/653-54) de Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâma “Her yıl mı yoksa ömürde bir defa mı?” diye sormuş, Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm, “Ömürde bir defa, bundan fazlası nafile olur”⁸⁹ buyurmuştur.

Arapça’da “gitmek, yönelmek; ziyaret etmek” anlamlarına gelen⁹⁰ hac kelimesi, fıkıh terimi olarak imkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe’yi, Arafat, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder. Hac İslam’ın beş temel rüknünden biridir.

Hac; hür, akil baliğ, maddi ve bedeni olarak gücü yeten herkese ömürde bir defa olmak üzere her Müslümana farzdır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ, “Ona yol bulabilenlerin Beytullah’ı hacetmesi Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır” (Ali İmran, 97) buyurmuştur. Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâma, “Ayette geçen yoldan maksat nedir?” diye sorulmuş, bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm, “Yol azığı ve binektir” buyurmuştur. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre kendisi şöyle demiştir: “Yemen halkı yol azıkları olmadan hacca gelirler ve ‘Tevekkülümüzü yanımıza’ aldık derlerdi. Ardından Mekke’ye geldiklerinde azık, yemek ve bazı ihtiyaçlar hakkında sordular. Bunun üzerine ‘Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvadır’ ayeti indi.”⁹¹

Yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâma ayette geçen “yol” kelimesinden maksadın ne olduğu sorulduğunda “Yol azığı ve binek ve binek” cevabını vermişti. Burada azıktan maksat, hac için ülkesinden yola çıkarak Kâbe’ye yönelen kimselerin yolculuk boyunca gidişte ve gelişte yemeği, içeceği ve elbiseyi ve bunun dışında ihtiyaç duyabilecekleri her şeyi ifade etmektedir. Aynı şekilde geride bıraktığı kimselere, hac mevsimi boyunca başkalarına yük etmemek için yetecek kadar para ve geçimlik bırakmak da bu kelimenin kapsaMina girmektedir. Bu yolda harcanacak para, helal olmalıdır. Zira Allah Teâlâ temizdir ve temizi sever.

⁸⁸ Müslim, 1337.

⁸⁹ Ebu Davud, 1721.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘arab*, “hcc” md.

⁹¹ Buhari, 1523.

Buradan hareket yol azığı; unundan hurmasına, kuru üzümünden yağına, suyundan ve arıca pişirme gereçleri ve ekmek malzemelerine kadar hacının ihtiyaç duyduğu her şeyi içine alır. Diğer taraftan hacı kervanları silahlarıyla birlikte yola çıkarlardı, çünkü yolun zorluk ve tehlikelerine karşı hazırlıklı olmaları gerekiyordu. Hayvanlarıyla birlikte seyahat ederlerdi; bazı hayvanlar hacda kurban olarak ayrılırken, bazıları da yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak üzere yanlarında götürülürdü. Yolculukları boyunca sekiz fersah kadar, yani yaklaşık olarak her 5,76 kilometre kadar ilerledikten sonra mola verirlerdi. Ardından, Mekke'ye varana kadar yolculuklarına devam ederlerdi.

Binek, seyahat ve yük taşıma için uygun olan erkek ve dişi develeri ifade eder. Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın hadisinde geçen ve "binek" çevirdiğimiz 'rahil' kelimesi, 'rhl' kökünden gelir ve seyahat etmek anlamına gelir. Bu kelime aynı zamanda "gezi" anlamındaki 'rihle' kelimesinin çoğul halidir. Aynı şekilde, rahil kelimesi ile atlar, sığır, koruma köpekleri ve rehber taşıyan binekler de kast edilir.

Hac yolculuğu sadece erkeklere özel değildir. Bilakis kadınlar hatta çocuklar da aileleri ile birlikte bu yolculuğa çıkabilirler. Yolculuk, ikamet edilen ülkeye göre bir ay, iki ay veya daha fazla sürebilir. "İnsanlara hac ibadetini duyur; gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar." (Hac, 27). Ayette durumlarına göre insanların yaya olarak veya binekle haccı eda etmek üzere Kâbe'ye gelebilecekleri ifade edilmiştir.

3.1.1 Dün ile Bugün Arasında Hac

Burada "yol azığı" ve "binek" ile ilgili yapılan tanımların tamamı, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm ve ashabı ile sonraki iki nesil dönemi ile ilgilidir. Bu durum yaklaşık yüz yıl öncesinde kadar devam etti. Bu zaman dilimine kadar dönemi, "dün" olarak ifade edebiliriz. Günümüz ise bir bilim, teknik ve teknoloji çağıdır, bu çağda hayat değişti ve birçok şey onunla birlikte değişti. Bu değişiklikler arasında hacın yöntemi ve Mekke'ye ulaşım yöntemleri de farklılaştı. Şimdi, atalarımızın yaptığı gibi hac görevini yerine getirebilir miyiz?

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de "Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." (Ali İmran, 97) buyurmaktadır. Bu ayette Allah Teâlâ,

bütün insanlara haccı farz kıldığını bildirmektedir. Buna göre hür, akıl baliğ ve yol azığı ve bineğe sahip her Müslümanın yol emniyeti olması durumunda hac etmesi farzdır. Pek çok âlime göre bu ertelenmemelidir.

Bugün ülkeler arası sınırlar çizildi ve bunlar devletler şeklinde oluştu. Her devletin kendi özel kanunları ve anayasası vardır, bunlardan biri de Suudi Arabistan Krallığı'dır. Önceden Hicaz bölgesi olarak bilinen bu topraklar, Kutsal Topraklar'da yer alan Kâbe'yi ziyaret etmek veya ticaret yapmak gibi amaçlarla herkesin girebildiği bir yerdi. Ancak günümüzde herhangi bir ülkeye giriş, giriş izni veya vize adı verilen resmi bir belge ile mümkündür. Bu belgeye geçerli bir pasaport eşlik etmeli ve güvenlik durumu göz önünde bulundurulmalıdır.

Bugün dünya genelinde Müslümanların sayısı 1,5 milyarı aşmış durumda. Eğer bu sayının onda biri, yani yüzde onu Kutsal topraklara hac ibadetini yerine getirmek üzere gidecek olsa, bu oran makul bir yüzde olarak kabul edilebilir. Çünkü bu durumda onda dokuzu, yani erginlik yaşı olanlar ona bölünecektir ve hac ibadeti için gidenlerin sayısı 150 milyon olacaktır.

Bu sayının aynı anda Mekke'ye girişi ve her bir kişinin kendi isteği doğrultusunda, yol bulabilen herkesin Allah'ın emrine uymak üzere hepsinin aynı anda hac yapması düşünülebilir mi? Mekke'nin toprakları bu sayıyı karşılayabilir mi? Kâbe bu sayıyı içine alabilir mi? Arafat günü Arafat ovası bu sayıyı sığdırabilir mi? Muzdalife'deki topraklar, Arafat'tan ayrıldıktan sonra Kâbe'ye yönelinen ve Mina'da taş atma ritüellerinin gerçekleştirildiği bu sayıyı aynı anda içine alabilir mi? Cevap açıkça, aklıselim bunu kabul etmez.

Bu durumda, Suudi Arabistan Krallığı'nın koordinasyonu ve işbirliğiyle İslam ülkeleri tarafından komiteler ve kurumlar oluşturulması gereklidir. Bu komiteler, her hac mevsimi için ülkenin ruh haline uygun hacı adayları sayılarını belirlemelidir. Bu yönde adım atılarak, İslam ülkelerinin dışişleri bakanları 1408 Hicri yılı Şaban ayında (1988 Miladi) Ürdün Krallığı'nda gerçekleştirilen on yedinci konferanslarında anlaştılar. Bu anlaşmaya göre her ülkenin hacı adayları sayısı, ülkenin nüfusunun dünya genelindeki

Müslüman nüfusa oranı temel alınarak belirlenir. Bu prensip İslam İşbirliği Teşkilatı çatısı altında uygulanmıştır.⁹²

Hacı, hac yolculuğunda atalarımızın geleneğine uygun olarak eşyalarını yanında götürmek istediğinde, havaalanında un vs. yiyecek maddelerinin izin verilmesi düşünülebilir mi? Kesin cevap hayır, çünkü dünya genelindeki tüm havaalanlarının ortak talimatlarına göre, uçağa sokulmasına izin verilmeyen bir yasaklar listesi bulunmaktadır.

Günümüzde binek kavramı ve ulaşım vasıtalarında da değişiklikler yaşandı, çünkü hayvanların girişine izin verilmeyen bölgelerde artık develer yerine otomobiller, uçaklar veya gemiler kullanılmaktadır. Bu nedenle herhangi bir ülkeye giriş, Suudi Arabistan Krallığı dâhil olmak üzere üç farklı şekilde gerçekleşir. Bu yöntemlerden biri hava yoluyla giriş için vize, diğeri deniz yoluyla giriş için vize ve üçüncüsü karayoluyla giriş için vizedir. Her bir yolcu için yanına alacağı eşyanın belirli ağırlıkları belirlenmiştir.

Bugün hac yolculuğunun önemli unsurlarından biri olan yol azığı kavramı değişim geçirdi; yiyecek, içecek ve mutfak gereçleri yerine artık nakit para ve döviz, özellikle dolar kullanılmaktadır. Her birey, bu doları istediği birimde harcayabilmekte veya farklı para birimlerine çevirebilmektedir. Bu şekilde, Suudi Riyali ve diğer para birimleri kullanılarak yiyecek, içecek ve hac ibadeti için gerekli olan tüm malzemeler temin edilebilmektedir.

Önceden hacılar, Mekke'ye girdiklerinde kendi görüşleri ve çabalarıyla, hayvanları ve gereçleriyle rastgele bölgelerde kamp kurar ve çadırlarda konaklardı. Kimi kişiler, konaklamak için tek oda da olsa evler kiralardı. Ancak günümüzde, bu tarz bir konaklama durumu artık mümkün değildir. Bu nedenle Suudi Arabistan Hac Bakanlığı, İslam ülkelerinin hac işleriyle ilgilenen birimleriyle işbirliği yaparak hacıları modern, rahat ve güvenli olanaklar sunan otellerde konaklatma yoluna gitmiştir. Aynı zamanda, hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere restoranların lisanslandırılması sağlanır ve hacıların Mescid-i Haram'ı ziyaretlerinde ihtiyaçları olan

⁹² Bk. Dr. Şerif Haşim b. Hezza' Şakirî, *Hükümü tahdidi adadi'l-huccac*, <https://almoslim.net/>.

yiyecek ve içeceği temin etmelerine yardımcı olunur. Pazarlar ve dükkânlar, hacıların gereksinimlerini karşılamak amacıyla düzenlenirken, hastaneler, sağlık merkezleri ve ambulanslar da hacıların sağlık ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde hazır hale getirilir. Ayrıca, milli güvenlik birimi ve sivil savunma birimi de önceden tedbir alır. Hac merasimlerini Arafat ve kutsal mekânlarda kolaylaştırmak için güvenlik kameraları koyulmuş, toplu taşıma araçları hizmete sokulmuş ve havaalanlarının kullanımı kolaylaştırılmıştır. Mescid-i Haram içerisindeki kalabalığı ve izdihamı hafifletmek için elektrikli merdivenler ve asansörler yapılmış, ayrıca asıl kuyunun yerine Zemzem suyunu işleyen büyük bir tesis inşa edilmiştir. Bu hacıların bu suya daha kolay erişmelerini sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu sayede hacılar, kutsal suya ulaşmak için kuyunun etrafında yoğunlaşmak ve yığılmayı önlemek için yeni tesisin hizmetinden yararlanabilmektedirler.

Tüm bu değişiklikler, atalarımızın zamanında yapılan hac ritüellerinden farklıdır. Ancak bunlar, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sünnetine aykırı mıdır? Hayır, aksine hacıların güvenliğini sağlamak ve onlara kolaylık sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Kral Fahd bin Abdülaziz döneminde gerçekleştirilen son genişleme ile Mescid-i Haram'ın içerisine ikinci ve üçüncü tavaf alanlarının ve ayrıca Safa ile Merve arasındaki sa'y yolu üzerine üç katlı katmanı eklenmiştir. Bu eklemeler, Peygamber döneminde mevcut değildi. Peki, bu durum Peygamber Efendimizin (s.a.v.) uygulamalarına aykırı mıdır?

Bu bölümde bu hususlar üzerinde durulacak ve mesele açıklığa kavuşturulacaktır.

3.2 Hac Konusunda Muasır Âlimlerin İhtilaf Ettikleri Bazı Meseleler

3.2.1 Vacip Olduktan Sonra Hac Hemen Eda Edilmesi Gerekir mi Yoksa Ertelenebilir mi?

Erkek çocuk buluğ çağına ulaşınca kız çocuğu da âdet görmeye başlayınca sorumluluk yaşına ulaşmışlardır artık farz ve vaciplerle mükelleftirler. Hac ta bu farzlardan biridir, Haccın farz olduktan sonra hemen yapılmasının daha faziletli olduğunda ihtilaf yoktur. Malına veya sağlığına hac yapmasını engelleyecek bir zarar gelmesinden korkan veya

yaşlılığı yaklaşmış kimsenin haccı hemen yapması gerektiği noktasında ihtilaf yoktur. İttifakla eğer imkânları varsa bu kimselerin hemen haccetmeleri gerekir, Ancak ileride hac farızasını yerine getirinceye kadar sağlıklı olacağı zannı varsa bu konuda ihtilaf olup iki görüş vardır.

Fakihlerin çoğunluğunun benimsemiş olduğu birinci görüşe göre kişi, imkân bulduğu ilk yıl haccetmesi farzdır. Ebu Hanife, Malik ve İmam Ahmet in meşhur olan görüşü budur, Ebu Yusuf ve Müzeni (ö. 264/878) de bu görüşü tercih etmiştir. İmamiyye, Zahiriyye ve bazı Zeydiyye mezhepleri de bu görüşü tercih etmişlerdir.

İkinci görüşe göre ise hac geniş zamanlı bir vaciptir eğer mükellef imkân bulana kadar haccı erteler sonra yerine getirirse ona bir günah yoktur. Şafi ve Zeydiyye mezhebinin çoğunluğu bu görüşü tercih etmişlerdir. İmam Ahmet, Malik ve Ebu Hanife den de bu görüş rivayet edilmiştir. Hanefi mezhebi âlimlerinden Muhammet b hasan, Evzai, Sevri ve Maliki mezhebinden Irak fukahâsı da bu görüşü tercih etmişlerdir.⁹³

Abdülazîz b. Bâz'a göre (1912-1999)⁹⁴ imkân ele geçer geçmez haccın hemen yapılması gerekir. Bu fakihlerin çoğunun üzerinde olduğu doğru olan görüşüdür. Eğer mükellef bedenlen sağlıklı mali durumu da yerindeyse hemen haccetmesi gerekir. Ancak mali durumu yerinde değilse hemen haccetmesi gerekmez eğer hasta ise iyileşene kadar erteleyebilir. Ancak malı ve sıhhati yerinde olan kimsenin hac konusunda hızlı davranması gerekir. Allah Teâlâ buyurdu ki (Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır./ Ali İmran 97). Bu bedevilerden olsun şehir halkından olsun dünyanın doğusunda da olsa batısında da olsa eğer mali durumları ve sağlıkları yerinde ise kadın erkek bütün Müslümanların hemen yerine getirmeleri gereken bir vaciptir. Eğer yaşlılığından veya iyileşmesini ummadığı

⁹³ Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, 1/579.

⁹⁴ Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz, 22 Kasım 1912 tarihinde Riyad'da doğdu. 1999'da Mekke'de vefat etti. İslam hukuku, fıkıh, akaid, fetva ve İslam düşüncesi konularından 41'den fazla kitap kaleme aldı. *Fetâvâ Nûrun 'ale'd-derb, ed-Durusu'l-mühimme li-ammeti'l-ümmе, el-'Akîdetü's-şahîha ve mâ yuzâdduhâ ve risâletü'l-ma'îyye, İkâmetü'l-berâhîn 'alâ hükmi men istegâse bi-gayri'llâh ev şaddaka'l-kehenete ve'l-'arrâfîn, Risâle fi hükmi's-sihr ve'l-kehâneti ve mâ yete'llâku bihimâ* başlıca eserleri arasındadır.

bir hastalıktan ötürü gidemeyecek durumda ise kadın olsun erkek olsun kendi yerine hacetmesi için bir vekil tayin etmesi gerekir.⁹⁵

Fakih ve müfessir âlim Useymîn'e (1929-2001)⁹⁶ göre hac hemen yerine getirilmesi gereken bir vaciptir gücü yeten kimsenin haccı ertelemesi caiz olmaz. Bütün şer i vaciplerde bir sebebe veya zamana bağlı değilse hemen yapılması gerekir.⁹⁷

Useymîn kendisine hac için istihare yapılır mı sorusuna şöyle cevap vermiştir: “İstihare insanın tereddütte kaldığı her işte yapılabilir. Örneğin kişi bu yıl hacca gitmek ve gitmemek arasında tereddüt ederse eğer haccın hemen yerine getirilmesi gereken bir vacip olmadığını kabul edersek istihare etmesi gerekir. Ancak haccın hemen yerine getirilmesi gereken bir vacip olduğunu kabul edersek istihare yapmaksızın hemen hacetmesi gerekir. Bu şekilde kişinin yapmak istediğinde istihareye gerek duyulmayan işler vardır örneğin kişi namaz kılmaya yemek yemeye veya uyumaya niyet ederse istiharesiz bu fiilleri yapabilir. İstihare ancak kişinin tereddütte kaldığı durumlardadır. Kişi istihare ederken şöyle dua eder: Allah'ım eğer bu iş benim için hayırlıysa onu bana takdir et ve benim için kolaylaştır.”⁹⁸

Muhaddis ve İslami ilimleri neşretmekle tanınan Şuayb el-Arnaût'a göre de hac ömürde bir defa ve hemen yapılması gereken bir farzdır. Peygamber (sav), “Her kimin yanında kendisini Beytullah'a ulaştıracak kadar azığı varken hacetmezse Yahudi veya Hristiyan olarak ölmesinden korkulur.”⁹⁹ Buyurmuştur. Ebu Hanife'den de buna benzer söz nakledilmiştir. Demiştir ki: kimin yanında haccedecek kadar mal varsa evlenmekte istiyorsa hac ile başlaması gerekir. Bunun için hac için acele etmek icma ile daha faziletlidir.¹⁰⁰

⁹⁵ Nur Ali ed-Derb, *Feteve's-savtiyye*.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî, 9 Mart 1929'da Necid bölgesindeki Kasım vilâyetine bağlı Uneyze şehrinde doğdu. 2001 senesinde Cidde'de vefat etti. Pek çok eser kaleme almıştır. Min *ahkâmi's-salat*, *Şerhu selasetü'l-usul*, *eş-Şerhu'l-mümti' 'alâ Zâdi'l-müstakni'*, *el-Ğavâ'idü't-tayyibât fi'l-esmâ' ve's-şifât*, *Şerhu'l-'Akdeti'l-Vâsiyye*, *Muhtasaru lümatü'l-itikadi'l-hadi ila sebili'r-reşad*, *Fethu Rabbi'l-beriyye bi-telhîşi'l-Hameviyye*, *Mecmû'u fetâvâ ve resâ'ili's-Şeyh Muhammed b. Şâlih el-'Useymîn*, *Şerhu'l-Erba'ine'n-Neveviyye*, *el-Ğavlü'l-müfid 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* başlıca eserleri arasındadır.

⁹⁷ Bk. İbn Useymîn, *Mecmuu feteve ve'r-resail*, 21/13.

⁹⁸ Buhari, 1162.

⁹⁹ Tirmizi, 812.

¹⁰⁰ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 1/434.

Haccın Hemen Eda Edilmesi Gereken Bir Vacip Olduğu Görüşünde Olanların Delilleri:

- “Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin” (Bakara 196) ayeti.

Bu ayeti kerimenin konuya delil olan yönü şudur: haccı yerine getirin Allah’ın bir emridir, emirse hemen yerine getirilmesi gerekir. Emrin hemen yerine getirilmesi gerektiği görüşü bazı Hanbelî usulcülerine ve Hanefilerden Kerhi ye aittir.

Cumhur ise emrin şu iki şeyden birini gerektirdiğini söylemiştir 1. hemen yapmak 2. ilk imkân bulduğu anda yapamazsa yapmaya azmetmek. Bâkılânî (ö. 403/1013) de bu görüşü tercih etmiştir. Bazılarına göre Bu lafız hemen yapma veya ertelemeyi birlikte içerir. Bu iki hükümden birisini tercih etmek içinde bir karine bulunması gerekir.

Görüldüğü üzere mesele usulcüler arasında ihtilaflıdır, Nevevî ise İmâmü’l-Haremeyn den bu konuda çıkardığı şu sonucu nakletmiştir: Eğer biz mutlak emrin hemen yapılması gerektiğini kabul etsek bile, Onda emrin ileri tarihte yapılabileceğine dair bir karine bulunması gerekir. Çünkü hac meşakkatle yapılabilecek bir ibadettir. Sebeplere sarılmadan yola ve yol arkadaşlarına bakmadan o emri yerine getirmek mümkün değildir. Bu mesafe ile birlikte ayarlaması güç geniş bir zamana ihtiyaç duyar. Buda haccın ömürde bir defa farz olmasının hikmetlerindendir, buda haccın ertelenebilir olmasını gerektiren bir karinedir.

Bu durumda anlaşılıyor ki eğer mutlak emir hemen yapmayı gerektirmiyorsa bu ayette iddia makamı için hiçbir delil kalmamıştır. Eğer emir hemen yapmayı gerektirmiyorsa burada emri tehir eden bir karine vardır.¹⁰¹

Görünen o ki İmâmü’l-Haremeyn in sözü doğru ve geçerlidir, Lakin onun hac “mesafe ile birlikte ayarlaması güç geniş bir zamana ihtiyaç duyar” sözü hakkında ihtilaf vardır buda konunun sonunda açıklanacaktır.

¹⁰¹ Nevevî, *el-Mecmû ‘ şerhu’l-Mühezzebe*, 7/87

- Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Haccetmek isteyen kimse acele etsin! Olur ki hastalanır veya binek hayvanı kaybolur ya da “hacca gitmesini engelleyen” bir ihtiyaç ortaya çıkar.¹⁰²

Bu hadisin konuya delalet yönü şöyledir: peygamber (sav) hac için acele edilmesini emretmiştir ve hadisin delalet yönü gayet açıktır. Hadise bununla delil getirilmez diye itiraz edilmiştir, Ahmet ve İbn Mâce’nin senedinde ravi Ebu İsrail zayıftır, Hâkim ve Ebu Davut un senedinde ise Ebu Saffan vardır onun durumu ise belli değildir,¹⁰³ bu doğru olsa bile diğer hacı ertelemeinin caiz olduğu ile ilgili gelen delillerin arasını birleştirmek için mendupluğa delalet eder.

- Haccac bin Amr el-Ensârî’ (r.a.) hadisi Resûlullah (sav) buyurdu ki: "Kimin bir tarafı kırılır veya total olursa, ihramdan çıkmış sayılır. Onun tekrar haccetmesi gerekir.¹⁰⁴

Bu hadisin konuya delalet yönü şöyledir; peygamber (sav) mazeretli olduğu halde hacı kaçırın kimsenin onu kaza etmesini emretmiştir, mazeretsiz olan kimsenin hacı hemen eda etmesi ise daha önceliklidir.

Buna şu şekilde cevap verildi: buradaki çıkarım, tekrar haccetmesi gerekir kelimesinde istenilen gelecek yıl haccetmesidir. Bu ise kabul edilemez bilakis hadiste kastedilen anlam bundan daha geneldir İbn Mâce’nin rivayet etmiş olduğu hadisin lafzında “ona başka bir hac yapması gerekir” şeklinde gelmiştir.

Rivayetlerdeki farklılık sadece hadisin manasıyla rivayet edilmesinden kaynaklanmaktadır. Eğer ravi hadisi mana olarak rivayet etmişse bu manayı destekleyen diğer lafızlarla rivayeti desteklemesi gerekir. Eğer hadisteki “tekrar haccetmesi gerekir” lafzında kastedilen zaman için kullanılmışsa, manadaki iki cümle eş anlamdadır, ancak hadiste özellikle gelecek yıl kastedilmişse, bu durumda diğer lafız manayı ifade etmede kısır kalır ki / buda ravinin güvenilirlik sıfatına aykırıdır.

¹⁰² İbn Mâce, 2/962.

¹⁰³ Bk. *et-Takrîb*, 2/279.

¹⁰⁴ Ebu Davud, 2/173.

Ali (ra) rivayet ettiğine göre Peygamber (sav) buyurdu ki "Kim kendisini Beytullahi'l-haram'a ulaştıracak kadar azık ve bineğe sahip olduğu hâlde haccetmemişse, onun Yahudi veya Hristiyan olarak ölmesi arasında fark yoktur. Hadisi Tirmizi rivayet etmiştir.¹⁰⁵

Hadisin konuya delalet yönü şöyledir: Bu Rasulullah (sav) den haccetmeye gücü varken haccetmeden ölen kimseye büyük bir tehdittir, buda kişinin imkânı varken hemen haccetmesi gerektiğine delildir. Çünkü kişi imkânı olduğu yıl haccetmezse bu fırsat elinden kaçabilir. Hac ise yılda sadece bir defa gelmektedir insanın ise bir yıl içinde ölmesi imkânsız değildir.

Buna şu şekilde cevap verilmiştir: Tirmizi hadisi birçok yönden zayıf kabul etmiştir. İbnü'l-Cevzî bu hadisi uydurma kabul etmiş İbn Hacer de buna itiraz etmemiş hatta hadisin rivayet yollarını da zikretmiştir. Sonunda da buna rağmen hadisin bir temeli olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁶

Buradan anlıyoruz ki İbn Hacer hadisi yalnızca uydurma hadis dairesinden çıkarmıştır. Bu doğru kabul edilse bile imkânı olduğu halde haccı terk etmeyi helal sayan kimseye yorulur. Buna ise küfür hükmü verilir veya imkânı olduğu halde ölünceye kadar haccı erteleyen kimse hakkında büyük bir tehdit niteliği taşır. Bizim tartışma konumuz ise bu değildir, çünkü haccın ertelenebileceğini söyleyen kimse bununla haccın sonsuza kadar erteleneceğini kastetmemiştir.

Ömer'den (ra) rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurdu. Arzum o ki her yere adamlar gönderip imkânı olup da hac etmeyen kişilerden cizye alsınlar. Çünkü Müslüman değildir onlar, Müslüman değildir. Hadisi Saîd b. Mansur rivayet etmiştir.¹⁰⁷

Bu hadise şu şekilde cevap verilmiştir. Eğer bu eser doğru ve istenilen manaya delalet ediyor olsa bile bu bir sahabe sözüdür ve diğer sahabelerden buna muhalefet edenler

¹⁰⁵ Tirmizi, 3/176.

¹⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Telhîşü'l-ḥabîr fî tahrici eḥâdisi 'r-Râfi'iyi'l-kebîr*, 2/233.

¹⁰⁷ Şevkânî, *Neylû'l-evṭâr*, 4/317.

olmuştur bunun için burada onlar için bir delil yoktur, Abdullah İbn Abbas Cabir ve Enes (ra) haccın hemen yapılmasının gerekli olmadığını söylemişlerdir.

Diğer muasır âlimler ise haccın geniş zamanlı bir vacip olduğu görüşündedir.

Musul müftüsü, Muhammed Yasin b. Abdullah'a (1925-2008) göre eğer kişi ile Kâbe arasında namazı kısaltacak kadar bir mesafe varsa, ücretini karşılaya bileceği piyasa değerinde bir binek bulana kadar ona hac gerekmez.

Mezhebimiz göre şehrinde ailesi ve akrabaları bulunan kimseye, hacca gidip gelmesine imkân verecek miktarda azık, binek ve haccın vs. ihtiyaçlarını karşılayabilecek güçte olması gerekir; bu konuda mezhep âlimlerimiz görüş birliği etmişlerdir, Şafii *el-İmlâ* isimli eserinde demiştir ki: Eğer kişi bineğini ve azığını karşılayacak kadar para bulmuşsa ancak bir o kadar da borcu varsa borcunu hemen ödeyecek olsa da ilerde ödeme imkânı olsa da onun hemen haccetmesi gerekmez, çünkü borcunu hemen ödemesi daha önceliklidir.

Ertelenmiş vakti gelmiş borç ise, kişide hacda yanında buluna bütün malını harcamış ve borcunu ödeyecek para bulamayacaksa, borç sahibi de hac sonuna kadar borcu erteleyebileceğine dair ona müsaade etmiş olsa dahi, mezhebimiz arasında onun haccetmesinin gerekli olmadığına dair hiçbir anlaşmazlık yoktur.

Kişinin barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda maddi imkânı varsa, hac için yapacağı yolculuk da bu ihtiyaçları karşılama konusunda kendisine bir zorluk getirmeyecekse kişinin hac etmesi daha faziletlidir. Aksi halde mezhebe mensup pek çok âlime göre haccı, ileride yapmak kaydıyla erteleyebilir. Nikâh konusunda da aynısı geçerlidir.¹⁰⁸

Muhammed Yasin e göre: Fakihlerin bu nüshalarda zikretmiş oldukları “ona haccetmek gerekmez” sözünde kastedilen onun haccetmesi vacip değildir ancak onun durumu yolculukta oruç tutan kimsenin durumu gibidir, yolcuya da oruç farz değildir

¹⁰⁸ Bk. *Ashabü'ş-Şafii*.

fakat oruç tutarsa bundan ecir alır. Allah Rasulüde yolculukta oruç tutmuştur. Allah en doğrusunu bilir. ¹⁰⁹

Bağdat Şeriat Fakültesi İslami Araştırmalar bölüm başkanı Haşim Cemil'e (1941) göre kişi haccetmeye imkân bulduğu andan itibaren dört yıl haccı ertelemesi caizdir, beşinci yıl hac mevsimi geldiğinde ise kişinin hac ibadetini yerine getirmesi gerekir, herkim hacca imkânı olduğu halde mazeretsiz haccı daha fazla ertelerse günahkâr olur. ¹¹⁰

Bunun delili ise Ebû Saîd el-Hudrî'nin peygamber (sav) den rivayet ettiği şu hadistir: “Kendisine sağlık ve mal verilmiş ve beş yıl boyunca hacca gitmemiş olan kul mahrumdur” Hadisi İbn Hibbân, Beyhakî ve Taberânî Evsat'ta rivayet etmiştir, Ebû Ya'lâ hadisi Ebû'd-Derdâ'dan “dört yıl sonra hacca gelmeyen kimse mahrumdur “ şeklinde riayet etmiştir. İki hadisin anlamı da aynıdır, çünkü birinci hadiste “beşinci yıl geldiğinde” ikincisinde ise “dört yıl geçtikten sonra” denilmektedir. Dört yıldan sonra beşinci yıl gelir, kişi hac için yine Allah'ın evine gitmemişse beşinci yıl gelmiş olur ki böylece iki hadisin anlamları bir biriyle uyum içindedir.

Taberânî hadisi Evsat'da Ebu Saîd'den “her dört yılda bana gelmemiştir” şeklinde rivayet etmiştir. Ebu Yala hadisi Ebu Saîd den aynı lafızda rivayet etmiş ancak o “beş yıl” demiştir. Heysemî bu rivayetin adamları güvenilirler demiştir. Ebû Ya'lâ'nın hadisinin aynısını Beyhakî Ebu Hureyre'den rivayet etmiştir. ¹¹¹

Haşim Cemil Ebu Hureyre ve Ebu Derda'nın rivayetine uygun olan Ebu Saîd in rivayet etmiş olduğu “beş yıl” hadisinin tercihe şayan olduğunu söylemiştir, çünkü elimizde aynı manada iki hadis vardır.

Birinci rivayet “beş yıl geçtiği halde hacca gitmeyen mahrumdur”

İkinci rivayet “ geçen her bir beş yılda hac için gelmemiştir”

¹⁰⁹ Bk. *el-Mecmuu*, 7/50-57.

¹¹⁰ Muhammed Yasin, *Mesail mine'l-fikhi'l-mukarin*, 1/364.

¹¹¹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, 5/13.

Eğer ilk rivayeti değerlendirecek çıkartılan hüküm şu şekildedir: Hac etme imkânı olup da her hangi bir mazereti olmayan kişiler, dört yıl süreleri vardır. Dört yıl bitip beşinci yıla gelindiğinde, hacın derhal ede edilmesi vacip olur. Aksi halde kişi günaha girmiş olur. Bu konuda Ebu Derdanın rivayeti gayet açıktır, Ebu Derda'nın rivayeti “dört yıl sonra Kâbe ye tavaf için gelmeyen kişi muhakkak mahrumdur” şeklinde gelmiştir.

Eğer ikinci rivayeti değerlendirecek olursak, oda aynı hükümdedir lakin biraz tevile ihtiyaç vardır, ikinci rivayetin lafzı şöyledir: “Her beş yılda bir hacca gitmeyenler” buradan anlaşılan odur ki hacca gitmeye imkânı olan kimse eğer farz olan hacı eda etmemmişse her beş yılda bir hac ona vacip olur, eğer İslam'ın şartı olan hacı yerine getirmişse, Her beş yılda bir hac onun için müekked bir sünnet olur. Suudi Arabistan Hac ve Umre Bakanlığı Suudi Arabistanlılar ve orada ikamet edenler içinde beş yılda bir defa haccetmeleri için izin vermektedir.

Şari'nin “mahrumdur” lafzını kullanması da iki manaya birlikte delalet edebilir: çünkü mahrum olmakla Allah'ın rızasından mahrum olmak ta kastedilmiş olabileceği gibi sevaptan mahrum kalmak da kastedilmiş olabilir.¹¹²

Haşim cemil e göre Her kim farz olan hacı beş yıldan daha fazla geciktirirse o kimse günahkârdır. Bununla cezayı ve Allah'ın rızasından mahrum olmayı hak etmiştir. Her kimde sünnet olan hacı beş yıldan fazla geciktirirse Allah'ın sünnet olan hacı yerine getiren kimselere verdiği sevaptan mahrum olmuş olur. Böylece hadisin manası daha doğru anlaşılmış olur, hadis her iki rivayetinde de imkânı olduğu halde haccetmeyen kimse için bir tehdittir. Böylece mükellef farz olan hacı beş yıl içinde istediği yıl eda edebilir, ancak mazeretsiz hacı geciktirmesi caiz olmaz.

Kısaca Haşim Cemil bu görüşü hacın farz olma ayetiyle peygamberin haccettiği, hadisi arasında beş yıl olmasından ötürü tercih etmiştir, Allah'ın hacı farz kılmış olduğu ayetin hicretin altıncı yılında indiği kesindir, peygamber (sav) ise hicretin onuncu yılında haccetmiştir.

¹¹² Müslim, 9/10.

Dünya Müslüman Âlimler Birliği başkanı Yusuf Kardâvî'ye (1926-2022) göre Haccın hemen yapılması gerektiğini söyleyenler şu gibi hadisleri delil getirmişlerdir: Hac için acele edin “ siz başınıza ne gelecek bilemezsiniz “ sağlıklı kimse hastalanabilir ve bineğini kaybedebilir “ yani insanların durumları değişebilir, sağlıklı kimse hastalanabilir, genç yaşlanabilir, ölüm aniden gelebilir, en doğru olanı insanın bir engeli yokken gücünde yetiyorsa hac ibadetini yerine getirmesidir.

Başka bir görüşe göre bu hadisler Allah'ın “hayırlarda yarışın”(Bakara 148) “Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak için yarışın. (A-li İmran 133) hac için acele etmenin müstehab olduğunu gösterir, ancak bu hadislerde haccın hemen yapılması gerektiğine dair bir delil yoktur. Çünkü peygamber (sav) ömrünün son yılı olan hicretin onuncu yılına kadar haccetmemiştir. Örneğin onuncu yılda farz kılınmasına rağmen peygamber (sav) Ebu Bekir ile birlikte Mekke'nin fethinden önce haccetmemiştir.

Kardâvî'ye göre bazı âlimler bu sebepten dolayı haccın geniş zamanlı bir vacip olduğu görüşünü tercih etmişlerdir. Haccın geniş zamanlı bir vacip olduğunu söylemekle birlikte, kendisine haccetme fırsatı verilmiş ve hacca imkân bulmuş kimsenin tembelliğinden ve ertelemesinden ötürü zenginken fakir olmak sağlıklı iken hasta olmak gibi sebeplerle hac fırsatını kaçıranın bundan sorumlu olacağını yani bu sebeple günaha gireceğini söylemişlerdir, Gazzâlî'ye göre hac işin tamamlanması ve ömrün sonudur.

Yine Kardâvî insanın ne sağlığına ne hayatına nede karşısına çıkacak herhangi bir engelle müdahale edebilmesi mümkün olmadığından hac için acele edilmesi gerektiğini söylemiştir.¹¹³

Mustafa Said El-Hin'e göre hac ve umre hemen yapılması gereken ibadet değildir bilakis ertelenebilir. Çünkü insan ömrü boyunca hac ve umre yapabilir. Ancak ilerde yapacağına dair niyet etmesi gerekir. Böyle bir niyet kulun Allaha itaatte hızlı olması ve hac ile kulluk borcunu hemen ödemesinin daha iyi olduğu gerçeğini değiştirmez.¹¹⁴

¹¹³ Yûsuf el-Kardâvî, *Mietü süal mine 'l-hacci ve 'l-umra*, s. 15.

¹¹⁴ Mustafa Sa'îd el-Hinn, *Fıkhu 'l-menheci*, 1/373.

Hac geniş zamanlı bir vaciptir diyen diğer bir mezhep grubunun delilleri.

- Allah Teâlâ buyurdu ki: “Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır” (Al-i İmran 97).

Ayetin bu konuya delalet yönü: Bu ayeti kerime haccı farz kılmıştır ve Kurtubî’nin belirttiğine göre Uhud savaşının olduğu hicretin üçüncü yılında inmiştir, peygamber (sav) ise hicretin onuncu yılında haccetmiştir. Buda haccın geniş zamanlı bir vacip olduğunu gösterir.

İçlerinde İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye’nin de bulunduğu bir grup âlim bunu kabul etmemişler ve hicretin dokuzuncu yılda farz kılındığını ve hac farz kılınıca peygamber (sav) ertelemeden haccı eda ettiğini söylemişlerdir.

Buna Al-i İmran süresinin ilk bölümlerinin heyetler yılı olan dokuzuncu yılda indiğini, delil getirdikleri ayetinde ilk inen ayetlerden olduğunu, böylece ayette haccın ertelenebileceğine dair bir delil olmadığını söyleyerek delil getirmişlerdir.¹¹⁵

Görünen o ki sürenin ilk bölümlerinin dokuzuncu yılda veya bundan sonra indirilmiş olmasıyla bu konuya delil getirilemez, bunun için bu sürenin diğer bölümlerinin bundan sonra indirilmiş olmasını gerektirmez. Çünkü Kur’an ı Kerim’in sure sure veya ayet ayet düzenlenmesi indiriliş sırasına göre olmadığı bilinen bir şeydir. Bunun örnekleri de çoktur. Örneğin “Allah’a döndürüleceğiniz günden korkun” (Bakara, 281) ayeti âlimler taraftan tercih edilen görüşe göre Kur’ân-ı Kerîm’in en son inen ayetidir. Bu da Bakara Suresi’nin geriye kalan ayetlerinin ondan önce indiğini gösterir.

Bazı âlimler Allah Teâlâ’nın “Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir. (Tevbe 128) ayetinin ve bir sonraki ayetin tevbe sure sinin son ayetleri olduğunu ve Mekke’de indiğini bu iki ayetin dışında tevbe suresinin geri kalan ayetlerinin ise Medine de indiğini söylemişlerdir.¹¹⁶ Böylece anlaşılıyor ki ayetin suredeki sıralamasının önde gelmesi daha önce indirilmiş olmasını gerektirmez, bilakis sürenin sonunda gelen ayet daha önce indirilmiş olabilir.

¹¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, 4/144.

¹¹⁶ Zeylaî, *Naşbü’r-râye li-tahrîci ehâdîsi’l-Hidâye*, 3/5.

Özetle Al-i İmran süresinin ilk bölümlerinin dokuzuncu yılda inmiş olması sürenin geri kalanının bundan sonra indiğini göstermez, sonra tefsir kitaplarında süredeki bazı ayetlerin Bedir ve Uhud savaşlarında olan olaylar hakkında indiğine dair de rivayetler vardır. Bu bağlamda burada haccın dokuzuncu yılda farz kılındığına bir delil yoktur, onuncu yılda farz kılınması ise daha uzak bir ihtimaldir, o halde Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm'ın dokuzuncu yılda Ebu Bekir'e insanlarla birlikte haccetmesini emrettiği görüşünü nasıl sahih kabul edebiliriz?

Ebu Bekir in (r a) Mekke ye gitmesinden sonra tevbe süresinin ilk bölümleri indirildi bu indirilen ayetler içerisinde “Allah ve Resulünden, antlaşma yapmış olduğunuz müşriklere karşı fesih -bildirimidir” (Tevbe 1) ayeti kerimesi de vardı, peygamber (sav) insanlara okuması için Ali (r a) ı bu ayetlerle birlikte Mekke ye gönderdi. Buda haccın daha öncesinde farz kılındığına delildir.

Yalnız bununla da bitmiyor, bununla birlikte Beyhaki senedi ile birlikte İbn Ömer den peygamber (sav) in İtab b Useyd i hicretin sekizinci yılında hac emiri olarak gönderdiği Useyd inde onlarla birlikte haccettiğini rivayet etmiştir. Bu rivayette de haccın bundan daha önce farz kılındığına delil vardır, bu da haccın Peygamber (sav) haccetmeden önce farz kılınmadığını belirten İbn Kayyımın görüşünü çürütmektedir. İbn Hazmın açıklamalarından da bu tarzda bir eğilim taşıdığı gözükmemektedir.¹¹⁷

“Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin. Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi, gücünün elverdiği türden bir kurban kessin. Bulamayan ise hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün yani tam on gün oruç tutmalıdır. Bu, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir. Allah'ın buyruğuna saygılı olun ve bilin ki Allah'ın cezalandırması çok şiddetlidir.(Bakara 196)

Ayetin bu konuya delaleti şöyledir: Bu ayeti kerimede hac farz kılınmaktadır, Ka'b b. Aceze den gelen sahih rivayetle bu ayet Hudeybiye de indirilmiştir.” "Hudeybiye

¹¹⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/90.

zamanında Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz yanıma geldi ve (benim halimi görünce) şöyle buyurdu: Sanıyorum ki, başındaki parazitler sana eziyet veriyor?" Ben İse: "Evet, öyledir" dedim. O bana: "Öyle ise başını traş et buyurdu. Ka'b b. Aceze bu ayet benim hakkımda indirildi dedi "Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidiye ödesin" (Bakara 196) ¹¹⁸

Müslümanlar bu ayeti hicretin altıncı yılında hudeybiye de indirilmiştir diye görüş birliği etmişlerdir, bu da haccın bu sene veya bu yıldan önce indirildiğine delildir Rasulullah (sav) ise hicretin onuncu yılı haccetmiştir dolayısı ile bu haccın geniş zamanlı bir vacip olduğunu gösterir.

İbn Kayyım buna ayetin haccı farz kılmadığını söyleyerek itiraz etmiş, bu emir haccın farz kılınması için değil de hac ve umreye başlandıktan sonra tamamlanması için indirildiğini söylemiştir. ¹¹⁹

İbn Kayyım bu sözleriyle Allah'ın bu ayetle haccı ve umreyi farz kılmadığını, ancak zaten emredilmiş olan haccın tam olarak yerine getirilmesini emrettiğini söylemiştir.

Bu ayeti kerimeyi bu manaya yormak dayanaksız olup şu iki sonucu doğurur.

Birincisi: Taberânî sahih bir sened ile Mesrûk, Alkame ve Nehaî nin ayeti kerimede geçen "tam yapın" lafzını "doğru" yapın diye okuduklarını rivayet etmiştir, aynı görüş İbn Mes'ûd dan da nakledilmiştir. ¹²⁰eğer bu okunuş Ahad haber diye Kur'an dan kabul edilmese bile sahabe ve tabiin ayeti kerimede geçen "tam yapın" lafzını bu şekilde tefsir etmişler ve sahabenin anlayışına göre ayette hac ve umrenin farz kılındığı anlaşılmaktadır.

İkincisi: Ayeti kerimenin manasını İbn Kayyım'ın söylediği gibi kabul edersek o halde ayet İbn Kayyım'ın söylediğinin tam aksine, hac ve umrenin bu ayeti kerime daha inmeden önce farz kılındığına işaret eder. Çünkü her kim farz kılınmamış bir amele

¹¹⁸ Buhari, 4/87.

¹¹⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/341.

¹²⁰ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 7/237.

başlarsa onu tamamlaması şart değildir. Böylece hac ve umre Şari tarafından istenmişse bu isteğin farza işaret ettiği anlaşılır çünkü biz İslam Âlimlerinin hiç birinden hac ve umrenin önce sünnet sonra farz olduğuna dair bir şey bilmiyoruz.

İbn Abbas'dan sahih olarak rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) aralarında dolaşırken Sa'd b. Bekir kabilesinden bir adam yanına geldi "senin peygamberliğini ve getirdiğin kitabı kabul ettik ve Zilhicce ayında haccetmek için buraya geldik. Allah için sana soruyorum haccı sen mi emrettin? Peygamber (sav) evet dedi. Heysemi Taberânî Kebirinde, Ahmet in ve diğerlerinin de hadisi farklı yollarla rivayet ettiğini ve hadisin ravilerinden bazılarının güvenilir olduğunu söylemiştir.¹²¹

Hadisin orijinali Enes'in rivayetiyle Buhari ve Müslim de geçmektedir. Buhari'nin rivayetinde, gelen adamın Dımâm b. Sa'lebe es-Sa'dî olduğu söylenmiştir.

Dımâm'ın peygamber (sav) e gelişi hicretin beşinci yılı recep ayındadır. İbn Sad hadisi İbn Abbas tan senedi ile birlikte rivayet etmiştir.¹²²

Hafız İbn Hacer bu hadisla haccın farz olmasının hicretin beşinci yılında veya bu hâdisenin gerçekleştiği yıl olduğunu söylemiştir.¹²³

İbn Hacer bu görüşü kabul ederken tereddüt etmişti, çünkü İbn Sad bu hadisi Vâkıdî yoluyla rivayet etmiştir Vâkıdî ise hadis âlimlerinin birçoğu tarafından zayıf kabul edilmiştir. Bununla birlikte Vâkıdî hadisi ile değil, olayın tarihi ile ilgili delil getirilmiştir, Vâkıdî'nin en önemli tarih âlimlerin den biri olduğu da inkâr edilemez, senin için Hafız Zehebi'nin Vâkıdî hakkında söyledikleri yeterlidir: Vâkıdî'nin hafızası Siyer, meğazi, geçmiş ümmetlerin tarihi, fıkıh ve diğer alanlarda son derece kuvvetlidir.

Yezit b Harun, Ebu Ubeyd, İbrahim el-Harbi, Sâgânî ve diğerleri onun güvenilir olduğunu söylemiştir.

¹²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 7/139.

¹²² Zeylâî, *Naşbü'r-râye li-tahrîci eḥādîsi'l-Hidâye*, 3/5.

¹²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 4/300.

Muhammed b Habib, Dımâm'ın hicretin beşinci yılında geldiğini söylemiştir, bazıları hicretin yedinci yılında bazıları ise dokuzuncu yılında geldiğini söylemişlerdir. Bundan ötürü Hafız İbn Zehebi fetihde başka bir görüşe meyletmiştir. Bununla birlikte Peygamber (sav) onuncu yıla kadar haccetmemiştir, buda haccın ertelenebileceğine delildir. Bu delilleri sunduktan sonra İmam Şafî ve mezhebinin görüşlerini nakletmişlerdir.

Hac hicretten sonra farz kılınmıştır, Mekke'nin fethi ise hicretin sekizinci yılında gerçekleşmiştir, fetihden sonra Peygamber (sav) şevval ayında Mekke'den ayrılmış, sonra Huneyn gazvesine çıkmış ve ganimetleri paylaşmıştır. Daha sonra Zilkade ayında umre için Mekke'ye dönmüştür, sonra insanların hac için gelmesine az bir süre kalmasına rağmen Mekke'den Medine ye gelmiş ve İtab b Useyd'i hac emiri tayin etmiş insanlarda o yıl haccetmişlerdir. Peygamber (sav) eşleri ve diğer sahabeler de savaş ve bunun gibi herhangi bir mazeretleri yokken, Huneyn den almış oldukları ganimetlerle birlikte Medine de kalmışlardır. Buda mazeretsiz olsa bile haccın ertelenebileceğine bir delildir.¹²⁴

Böylece Peygamber (sav) haccı fakirlikten, kendisi için veya Medine ye müşriklerin saldırmamasından ya da müşriklerin Mekke'de Müslümanlara galip geleceğinden ertelediğini iddia edenlerin sözleri boşa çıkmıştır, çünkü Mekke nin fethinden sonra böyle bir şeyin olması imkânsızdı.

İbn Kudâme ve Şevkânî gibi bazı âlimlerde Mekke müşrikleri Kâbe'yi çıplak tavaf ettiklerinden Peygamber (sav) haccı müşriklere karışmamak için ertelemiş olabileceğini söylemişlerdir.¹²⁵

Ancak görünen o ki bu geçerli bir mazeret değildir. Çünkü Peygamber (sav) hicretin yedinci yılında kaza umresi yapmış Mekke'nin fethinden sonra hicretin sekizinci yılında umre yapmış ve Mekke'de müşriklerin olmasına aldırmamıştır.

Haşim Cemilde bunun geçerli bir mazeret olamayacağını bildirmiştir, çünkü bu haccı ertelemenin sadece Resûlullah (sav) e özel bir durum olmasını gerektirir ki onun bunu

¹²⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/351.

¹²⁵ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 3/205.

yapması da bunu emretmek içindir. Kimde bunun Peygambere özel bir durum olduğunu iddia ederse buna delil getirmesi gerekir, bu konu için haccın geniş zamanlı bir vacip olduğu ile alakalı sunduğumuz deliller yeterlidir, Şafii ve mezhebinin bu konuda getirdiği deliller gayet doğrudur.

3.2.2 Hızlı Hac

Bu zamanda ortaya çıkan yeni meselelerden bir tanesi de yapılabilecek en kısa sürede hacının, hac farızasını yerine getirmesidir. Öyle ki hacı ihrama girmesi gereken yerde, belki de hava da uçakta iken ihrama girer. Arefe günü yani zilhiccenin dokuzuncu günü sabahı Mekke'ye gelir, Kudûm tavafını yapıp safa ve Merve arasında say yapar, sonra Arafat'a gider ve ikindin vakfe yapar. Sonra güneşin batması ile hacılarla birlikte Arafat'tan Müzdelife'ye doğru koşarlar ve Müzdelife'de akşam ve yatsı namazlarını kısaltarak cem-i tehiri ile kırlarlar. Gece yarısından sonra şeytan taşlamak için hızlıca Mina'ya giderler, sonra saçlarını tıraş eder veya kısaltır, sonra telbiye getirir, “İfrad haccı yapan kimsenin kurban kesmesi gerekmez” kurban temettü ve kıran haccı yapan kimse için gereklidir. Sonra veda ve ifada tavafı için Mekke'ye yönelir, bazı âlimlere göre kudûm tavafında safa ve Merve arasında say yaptığı için tekrar say etmesi gerekmez. Tavafta telbiye getirir ve böylece kadın ve koku gibi ihramlı iken kendisine haram olan şeyler helal olur, sonra teşrik günlerinde şeytan taşlamak ve Mina'da teşrik günlerinde gecelemediği için kurban kesmesi adına bir vekil bırakarak ülkesine döner.

Suudi Arabistan İlmi Araştırmalar ve Fetva Dairesi¹²⁶ (İdârâtü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ) bünyesinde bulunan İlmi Araştırma ve Fetva Heyeti'nin (el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ)¹²⁷ fetvasına göre Allah “hac ve umreyi Allah için tam yapın “ buyurarak, hac ve umrenin tamamlanmasını emretmiştir, hac ve umreyi tam yapmak için onları yalnız Allah için yapmak gerekir. İhlâs ise hacın rükünlerini sünnetlerini, vaciplerini ve hacla ilgili diğer amelleri tam yapmakla gerçekleşir. Rasulullah (sav) “hac ibadetinizi benden öğrenin“ buyurmuştur. İhrama

¹²⁶ Suudi Arabistan İlmi Araştırmalar ve Fetva Dairesi, İslam hukukunun genel meselelerdeki hükümlerini açıklamak ve bunlara uygun şekilde hareket etmeyi yönlendirmektir. İslam'ın mesajını ileten ve İslam ümmetinin bilincini artırmaya katkıda bulunan sağlam bilimsel içeriği yayınlama ve hazırlama konusunda çalışmaktadır. Bilginin kaynaklarını alimlere ve araştırmacılara sağlamak ve bu bilgilere erişimi kolaylaştırmak, aynı zamanda ümmetin bilimsel üretimini korumaya katkıda bulunmak amacı taşımaktadır.

¹²⁷ Ahmed Abdürrezzâk ed-Dervîş, *Feteva'l-ecne*, 1/288.

giren kimsenin hac rükünlerinden birini eksik yapması caiz olmaz, hac çok büyük bir ibadet olduğundan peygamber (sav) hacı cihada benzetmiştir, “Aişe (ra) peygamber (sav) e Ey Allah’ın Rasûlü kadınlara da cihad var mıdır diye sorduğunda, evet kadınlar içinde cihat vardır, kadınların cihadı hac ve umredir buyurdular”¹²⁸

İlmi Araştırma ve Fetva Heyetine göre her kim hac için acele eder, zilhiccenin dokuzuncu günü ihrama girer, kudum tavafını yapar sonra Arafat’ta vakfe yapar ve Müzdelife’ye yönelir, sonra şeytan taşlamak için Mina’ya yönelir, sonra safa ve Merve arasında say yapar daha sonra ifada ve veda tavafını yerine getirir, her kim teşrik günlerinde şeytan taşlamazsa hac ibadetinde peygamber’in gösterdiğine uymamış olur, teşrik günlerinde Mina’da gecelemediği¹²⁹ ve yine şeytan taşlamaya gücü yettiği halde şeytan taşlamak için kendisi yerine vekil tayin eden kimsenin kurban kesmesi gerekir.¹³⁰İbn Abbas (ra) rivayet edilen hadiste Rasulullah (sav) şöyle buyurdu: “her kim hac rükünlerinden birini unuttur veya terk ederse kurban kessin”¹³¹

Yusuf Kardâvî bu şekilde yapılan haccın geçerli olduğunu söylemiştir, hacı eğer güç yetirebiliyorsa haccın temel rükünlerinden olan, Arafat’ta vakfe, oradan Müzdelife’ye inme ve orda geceleme, sonra şeytan taşlama daha sonrada veda hacı ile ifada tavafını birleştirerek yapma gibi haccın vaciplerini kendisi yapması gerekir. Bu yapılabilecek en hızlı hacdır, Böyle bir hac en az yirmi dört saat içerisinde eda edebilir, yapabilen için böyle bir hac geçerli kabul edilir. Allah kulları için dinde zorluk istemez¹³².

Kardâvî hacının ifada tavafından sonra ülkesine dönebileceğini yerine vekil bıraktığı kimsenin de onun adına hac tan yapmadığı amelleri onun için yapmasını ve yapmadığı her bir amel için bir koç kesmesi gerektiğini söylemiştir. Eğer hac ve umreyi birleştirmişse kurban kesmesi gerekir, teşrik gecelerinde yerine bir vekil tayin edip kendisi gecelememişse koç kesmesi gerekir, şeytan taşlamak için yerine bir vekil tayin etmişse koç kesmesi gerekir, bütün bunlar için bir inek kesmesi de onun için yeterli olacaktır, eğer daha fazlasını yaparsa bu onun için bir sadakadır.

¹²⁸ Zeylaî, *Naşbü’r-râye li-taḥrîci eḥâdîsi’l-Hidâye*, 3/5.

¹²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 3/300.

¹³⁰ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 3/662.

¹³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 1/140.

¹³² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/341.

Ahmed b Abdürrezzâk ed Dervîş; Bu haccın teşrik günlerinde ve Mina’da geceleme terk edildiğinden Allah’ın “ hac ve umreyi Allah için tam yapın” emrine muhalefet ettiği için günah olduğunu söylemiştir. Bu aynı zamanda Peygamber (sav) in hac ibadetlerini yerine getirmede gösterdiği yola ve “ hac ibadetlerinizi benden öğrenin” sözüne uymamaktadır.¹³³

Görüldüğü üzere hızlı bir şekilde yerine getirilen hac farızası, tercihe şayan görüşe göre geçerlidir ve kişi bu hac ibadeti sebebiyle de sevaba nail olabilir. Fakat bu, eksik bir hac olarak kabul edilir. Çünkü her ne kadar kişi, haccın bazı farzlarını yerine getirmiş olsa da Hz. Peygamber’in sünnetine uygun bir şekilde bu bunu tamamlamadığı için kabil bir hac sayılmaz. Bu şekilde eda edilen hac ile de kişi, ibadetlerden duyulan ruh ve huzuru yakalayamaz. Ayrıca teşrik günlerinde insanlarla beraber Mina’da bulunmaması, onlarla beraber şeytan taşlamaya yürümemesi sebebiyle ibadetin sağladığı ortak hissiyattan ve bunun sağladığı diğer faydalarından yoksun kalır. Mukaddes ve rahmetin indiği mekânlarda bulunmanın insana verdiği huşu ve manevi duyguları elde edemez. Çünkü Mina’da haccını tamamlar ve döner. Dolayısıyla hac ibadetinin sağladığı Allah’ın huzurunda bulunma duygusuna erişemez.

3.2.3 Güneş Batmadan Arafat’tan Ayrılmak

Uzunca rivayet edilen Cabir hadisinde geldiği gibi güneş battıktan sonra zilhiccenin dokuzuncu gününde Arafat’tan ayrılmak gerekir. Güneş batmadan Arafat’tan ayrılabilceğini söyleyenlerin ise bir delili yoktur.

Nitekim Resûlullah sav güneş batıp da kızılık gidene kadar vakfe yapmaya devam ederdi.¹³⁴

Bu hadis Peygamber (sav) ile birlikte adım adım hac ibadetini anlatan uzunca bir hadistir. Resûlullah’ın (sav) haccı benden öğrenin hadisi gereği bizde ona uymaktayız.

¹³³ Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-aḥkâmi’ l-Kur’ân*, 4/145.

¹³⁴ Müslim, 1218.

Bazı âlimlerin güneş batmadan oradan ayrılma bileceğini söylemelerini delil alarak, bazı insanlar özel sebeplerden ötürü daha güneş batmadan vakfe den ayrılmaktadırlar.

Bu meselede öncelikle müçtehit imamların bu konudaki görüşlerini özet olarak zikredeceğiz, daha sonra muasır âlimlerin bu konudaki ihtilaflarını ve sözlerini aktaracağız.

Hem selef âlimleri ve müçtehitler hem de muasır âlimler Resûlullah'ın (sav) öğleyi ve ikindiye Arafat'ta cem ettiğine sonra burada dua ettiğine ve sahabenin de Peygamber (sav) ile birlikte güneşin battığından iyice emin olana kadar Arafat'ta peygamberle birlikte vakfe yapıp daha sonra Müzdelife'ye gittiklerinde görüş birliğine varmışlardır.

Bu uzunca zikredilen Cabir hadisinde geçmiştir, Aynı şekilde zilhiccenin dokuzuncu günü güneş batmadan Arafat'ta vakfe yapıp daha güneş batmadan oradan ayrılan kimsenin vakfesi kabul edilmez. Eğer vakfe yaptığı yere dönmez de güneş battıktan sonra orda kalırsa veya güneş doğmadan vakfe yaptığı yerde gecenin bir bölümü kalsa haccı kaçırmıştır.

Mütekaddimîn Âlimler imamla birlikte güneş battıktan sonra Arafat'ta vakfe yapan daha sonra güneş Batmadan Arafat'tan ayrılan kimsenin durumu hakkında ihtilaf etmişlerdir.

İmam Malik bu konuda tek kalmış: Herkim güneş batmadan ayrılırsa gelecek yıl hacetmesi gerekir, eğer imamdı önce güneş battıktan sonra ayrılırsa bir şey gerekmez, her kimde güneş batmadan önce ayrılır güneş doğmadan geri dönerse dem gerekmez demiştir.

Âlimlerin çoğunluğu güneş battıktan sonra Arafat'ta vakfe yapan kimsenin güneş batmadan oradan ayrılma bile haccının yerine geleceğinde görüş birliği etmişlerdir. Ancak gece tekrar gelip vakfe yapan kimseye dem gerekir mi gerekmez mi ihtilaf etmişlerdir. Şafii Arafat a geri dönerde güneş battıktan sonra giderse ona bir şey gerekmez. Eğer güneş doğana kadar dönmezse, haccı yerine gelmiş olur ancak kurban kesmesi gerekir demiştir.

Ebu Hanife, Sevrî ve Hanefî mezhebi Kişi güneş batmadan Arafat'tan ayrılırsa hac ibadetini yerine getirmiş olur ve sevaba nail olabilir. Güneş batana kadar vakfe yapmayı terk ettiği için ona dem gerekir. Eğer güneş battıktan sonra tekrar Arafat'a dönse bile dem cezası düşmez. Ebû Sevr, Ahmed, İshak ve Dâvûd da aynı görüştedirler. Taberî Atâ ve Âlimlerin çoğunluğunun hac yerine getirilmiş olmakla birlikte dem gerekeceği görüşünde olduklarını söylemiştir. Ancak Hasan-ı Basrî ve İbn Cüreyc haccı tekrar etmeleri gerekir demişlerdir.

Cumhur Urve b. Mudarris et-Tai'nin birkaç yoldan rivayet edilmiş olan sahih hadislerle delil getirmişlerdir. Urve b. Mudarris'in Evs b. Harise b. Lam et-Tai Müzdelife'de Peygamber (sav)'e gelerek:-Ey Allah'ın elçisi! Sana şu saatte iki Tay dağına aşarak geldim. (Bunun için) bineğimi zayıflattım, kendimi yordum. Benim haccım geçerli midir?" diye sordum. Bunu işiten Peygamber (sav) "Kim bizimle bu namazda bulunur ve vakfenin ardından gece yarısından sonra Müzdelife'den Mina'ya hareket (akın) edinceye kadar burada durur, daha önce bir gece veya bir gündüz Arafat'ta vakfe yapmış olursa onun haccı tamamlanmıştır ve o kimse (ihramdan çıkış) temizliğini yapar.

Başka bir yolla hadis Urve den şu şekilde rivayet edilmiştir: Urve yanında insanlardan bir topluluk bulunduğu halde Peygamber (sav) döneminde haccetti fakat insanlara gece vakti yetişebildiler, Rasulullah (Sallallahu aleyhi ve Sellem) Cem'de (Müzdelife'de) iken yanına vardım ve: Benim haccım oldumu? dedim. Şöyle buyurdu: "Bu namazı burada bizimle birlikte kılan kimse, sonra da bu vakfe yerinde imam kalkıp ifada yapıncaya (ayrılınca) kadar bizimle birlikte vakfe yapıp, bundan önce ise gece yahut gündüz Arafaftan (buraya) gelmiş ise onun haccı tamam olmuş olur ve o kirlerini gidermiş olur."¹³⁵

Cumhur, Abdurrahman b. Ya'mer ed-Dîlî hadisi ile delil getirmişlerdir. İbn Ya'mer dedi ki: Rasulullah (sav) ile Arafat'ta iken necid bölgesinden den bazı insanlar geldiler

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*.

ve peygamber (sav) e hac hakkında sordular: Peygamber sav şöyle buyurdu “hac Arafat tır her kim güneş doğmadan Arafat a yetişirse haccı eda etmiş olur”¹³⁶

Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (el-İstizkârü'l-câmi‘ li-mezâhibi fuḫahâ‘i'l-emşâr ve ‘ulemâ‘i'l-aḫṭâr fîmâ teẓammenehü'l-Muvaṭṭa‘ min me‘âni'r-re'y ve'l-âşâr) adlı eserinde demiştir ki; bu hadiste Urve hadisinde anlatılan şey kastedilmiştir, herkim Arafat a gelmez gece veya gündüz oradan Müzdelife'ye gitmezse o kimse haccetmemiştir. Herkim de gece veya gündüz Arafat'tan Müzdelife'ye gitmişse haccı geçerlidir. Ve âlimler gündüz vaktinden kastedilenin güneş doğmadan önce olduğunda görüş birliği etmişlerdir, buda cevap arayan kimse için yeterli bir açıklamadır.¹³⁷

İmam Nevevî'nin naklettiğine göre gündüz vakfe yapan güneş batmadan önce oradan ayrılan ve o günün sabahı Arafat a dönmeyen kimseye dem gerekir mi gerekmez mi? Bu konuda iki görüş vardır: Daha Doğru olan görüşe göre dem gerekmez, Ebu Hanife ve Ahmed dem gereklidir demişlerdir, eğer dem gereklidir diyecek olursak; gece Arafat'a dönerse, bizim mezhebimize ve Malik in mezhebine göre dem gerekmez, Ebu Hanife ve Ebu Sevr e göre dem gereklidir, Dem i gerekli görsekte görmesekte gündüz Arafat'tan ayrılır, tekrar Arafat'a dönmezse vakfe si yerine gelmiş olur haccıda geçerlidir. Ebu Sevr, Atâ ve Sevrî bu görüşü tercih etmişlerdir, Hanbelî mezhebinde de bu görüşü kabul edilmiştir. İbnü'l-Münzir: Malik hariç bütün âlimlerin bu görüşü kabul ettiklerini nakletmiştir.

İmam Malik'e göre güvenilir olan görüşe göre Arafat'ta vakfe geceleyin yapılır, eğer gece vakfe için yetişememişse haccı geçersizdir. Bu Ahmet den rivayet edilen bir görüştür, İmam malik Peygamber (sav) güneş batana kadar Arafat'ta vakfe yapmasından ve “hac ibadetinizi benden öğreniniz” hadisi ile delil getirmiştir. İmam Nevevî bizim mezhebimiz ise, Urve b. Mudarris in Evs b. Harise b. Lam et-Tai'nin “Peygamber (sav) "Kim bizimle bu namazda bulunur ve vakfenin ardından gece yarısından sonra Müzdelife'den Mina'ya hareket (akın) edinceye kadar burada durur, daha önce bir gece veya bir gündüz Arafat'ta vakfe yapmış olursa onun haccı

¹³⁶ Ebu Davud, *es-Sünen*.

¹³⁷ İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkâr*, 13/28.

tamamlanmıştır ve o kimse (ihramdan çıkış) temizliğini yapar. Hadisi ile delil getirmiştir, hadis sahihtir.

İmam Nevevî onların naklettikleri hadisi müstehab lığa yormanın tercihe şayan olduğunu bildirmiş veyahut gece ve gündüz vakfe yapmak vaciptir ancak dem gerektirir, iki hadisin arasını yukarda zikrettiğimiz şekilde uzlaştırabiliriz.¹³⁸ Demiştir.

Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîti'ye (1905-1973)¹³⁹ göre Arafat'ta vakfe yapmanın haccın rükünlerinden olduğunda İslam âlimleri görüş birliği etmişlerdir. Her kim güneş doğduktan sonra gece ile gündüzü Arafat'ta birleştirirse görüş birliği ile vakfesi tam olmuştur. Herkimde gece vakfe yapmayıp yalnızca gündüz vakfe yaparsa âlimlerin çoğunluğuna göre vakfesi tam olmuştur ona dem de gerekmez, Herkimde gündüz vakfe yapmayıp gece vakfe yaparsa âlimlerin çoğunluğuna göre haccı geçerlidir.

Şinkîti'ye göre herkim gündüz vakfe yapmayıp gece vakfe yaparsa veya güneş doğduktan sonra gece vakfe yapmayıp gündüz vakfe yaparsa en açık görüşe göre ona dem gerekmez. Aynı zamanda gündüz vakfe yapmayıp gece vakfe yapanlar Abdurrahman b. Ya'mer ed-Dîlî hadisi gereğince haccı geçerlidir. İbn Ya'mer dedi ki: Rasulullah (sav) ile Arafat'ta iken necid bölgesinden den bazı insanlar geldiler ve peygamber (sav) e hac hakkında sordular: Peygamber sav şöyle buyurdu "hac Arafat tır her kim güneş doğmadan Arafat a yetişirse haccı eda etmiş olur" Gece vakfe yapmayıp gündüz vakfe yapanlarda, Urve b. Mudarris in Evs b. Harise b. Lam et-Tai'nin hadisi gereği haccı geçerlidir: Urve b. Mudarris Müzdelife'de Peygamber (sav)'e gelerek:-Ey Allah'ın elçisi! Sana şu saatte iki Tay dağını aşarak geldim. (Bunun için) bineğimi zayıflattım, kendimi yordum. Benim haccım geçerli midir? diye sordum. Bunu işiten Peygamber (sav) "Kim bizimle bu namazda bulunur ve vakfenin ardından gece yarısından sonra Müzdelife'den Mina'ya hareket (akın) edinceye kadar

¹³⁸ Nevevî, *el-Mecmuu*, 8/118.

¹³⁹ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîti, 1325'te (1907) Moritanya'da Şinkîti (Shinqit) bölgesindeki Tenbe'de Ceken kabilesine mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1973'te Mekke'de vefat etti. *Eḍvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, *Def'u ihâmi'l-iztirâb 'an âyâtî'l-Kitâb*, *el-İklîd li'l-esmâ'* ve *'ş-şifât ve'l-ictihâd ve't-taklîd*, *Elfiyye fi'l-manṭıq*, *Âdâbü'l-bahs* ve *'l-münâzara*, *Nazmün fi'l-ferâ'iz*, *Müzekkire fî uşûli'l-fıkh*, *Rihletü'l-hac ilâ Beytillâhi'l-harâm*, *Men'u cevâzi'l-mecâz fi'l-münzeli li't-te'abbüdi ve'l-i'câz* başlıca eserleri arasındadır.

burada durur, daha önce bir gece veya bir gündüz Arafat'ta vakfe yapmış olursa onun haccı tamamlanmıştır ve o kimse (ihramdan çıkış) temizliğini yapar.

Şinkîî Peygamber (sav) in “onun haccı tamamlanmıştır” sözü yalnız gündüz vakfe yapanların haccının da geçerli olduğuna işaret etmektedir ve “haccı tamamlanmıştır” sözünden açıkça görülüyor ki onun için dem de zorunlu değildir, hadisın zahirine aykırı bir hadis rivayet edilmemiş ve peygamber (sav) sadece gündüz vakfe yapan kimseye dem gerekir diye bir sözde zikredilmemiştir.

Abdurrahman b. Süleyman el-Munayyi (1930)¹⁴⁰ “Hac Arafat'ta vakfe yapmaktır” sözü gereğince hacılar güneş batmadan gündüz ve gecenin bir bölümünde Arafat'tan Müzdelife'ye gidebilmek için birçok meşakkat ve zorluklarla karşılaşılıyorlar, çünkü gece yarısından önce hacıların birçoğu Müzdelife'ye ulaşamıyorlar, hatta bazıları güneş doğduktan sonra ulaşabiliyorlar. Hacı ve yanındaki yaşlı, kadın ve çocuklar Arafat'ta hareket etmek için beklemelerinden ötürü, Müzdelife'de geceleme ibadetini kaçırıyorlar, öyle ki “meşakkat teysiri celbeder” yani “Zorlu bir durumla karşılaşmak kolaylığı gerekli kılar” “zorlukla birlikte kolaylık vardır” ve peygamberin (sav) bir işle karşılaştığında günah olmadığı sürece kolay olanı tercih ederdi sözü de kolay olanı tercih etmeyi gerektirir. Güneş batana kadar Arafat'ta vakfe yapmanın zorunluluğu konusuna gelince bu mesel içtihada açıktır ve âlimler arasında görüş ayrılığı vardır. Arafat'ta vakfeyi gece ve gündüz yapmanın zorunlu olduğuna dair Emretme, yasaklama ve mubah kılmanın kendisine ait olduğu Resûlullah (sav) den sözlü fiili ve takriri olarak açık bir delil gelmemiştir. Dolayısı ile bu konudaki tutumumuz yukarda geçtiği şekliyle olmalıdır.

Güvenlik, trafik düzenlemesi, sağlık, beslenme, iletişim gibi hizmetler de hac ibadeti için gelen kişilere ve aynı zamanda hükümetimize yönelik sağlanan kolaylıklar arasında yer alır. Yine güneş batmadan Arafat'tan ayrılmanın caiz olduğu yönündeki görüşü tatbik etmek de hacılara kolaylaştırma kaidesinin bir tatbiki olarak görülebilir.

¹⁴⁰ Abdurrahman bin Süleyman el-Munayyi, 1930'da Suudi Arabistan'da doğdu, Suudi Kraliyet Divanı danışmanıdır. 1971'den beri Büyük Âlimler Kurulu üyesi ve Uluslararası İslam Fıkıh Konseyi üyesidir, yükseköğretim düzeyinde tez danışmanlıkları bulunmaktadır. *El-Veraku'n-nakdi: Tarihu, hakikatuhu, kıymetuhu, hukmu, Nafizetun ale'l-muctemiu, Buhus ve feteva fi'l-iktisad* başlıca eserleri arasındadır.

Zira bu görüş de oldukça güçlü olup doğru ve geçerli olduğu belirtilmiş ve muteber âlimler tarafından bu görüşü benimsemenin dem gerektirmediği ifade edilmiştir.¹⁴¹

Musul Müftüsü, Muhammed b Yasin b Abdullah'a göre Kişinin Arafat'ta güneş batıp tamamen kaybolana kadar beklemesi gerekir, sonra Müzdelife'ye gider, güneş batmadan önce gitse bile vakfesi de haccıda geçerlidir, ancak güneş batmadan ayrılırsa ona dem gerekir, dem vacip midir yoksa mustehab mıdır? Şafinin bu konuda iki görüşü vardır: birinci ve daha doğru olan görüşe göre sünnettir, ikinci görüşe göre ise vaciptir. Bu iki görüş gündüz vakfe yapan kimsenin vakfede gece ve gündüzün arasını birleştirmesi vacip midir yoksa mustehab mıdır sorusuna dayanmaktadır. Arafat'ta gece ve gündüzün arasını birleştirme noktasında da iki görüş vardır: birinci ve daha doğru olan görüşe göre ikisinin arasını birleştirmek sünnettir. İkinci görüşe göre ise vaciptir. Muhammed b Yasin b Abdullah: Arafat'ta vakfe'nin süresi Arefe günü güneşin doğmasından kurban günü fecrin doğuşuna kadardır, her kim bu vaktin bir bölümünde Arafat'ta bulunursa vakfesi geçerlidir, ancak iki fecrin doğuşu aralığında vakfede bulunamayan kimsenin haccı Şafii ve âlimlerin çoğunluğuna göre geçersizdir.¹⁴²

Yusuf Kardâvî Bu noktada bizim tercih ettiğimiz görüş aşağıda geldiği şekildedir der.

- a) Güneş doğduktan sonra Arafat'ta vakfe yapma konusunda bütün Müslümanlar görüş birliği etmişlerdir.
- b) Gündüz ve gecenin bir bölümünde Arafat'ta vakfe yapmak sünnettir, kişi ihtilaftan kaçmak ve peygamberin sünnetine uymak için güneş tamamen batana kadar vakfe yapması, zorlanmayan ve şartları yerinde olan kimse için daha faziletlidir.
- c) Zorunlu durumları olan kimseler için güneş batmadan Arafat'tan ayrılmak caizdir. Müzdelife'ye gitmek için ikindiden sonra çıkması daha uygundur çünkü orada çadır yoktur, güneşe maruz kalmamak için Müzdelife'ye uygun bir vakitte gitmesi gerekir.
- d) Her kim güneş batmadan önce Arafat'tan ayrılırsa ona dem gerekmez, haccıda geçerli olur, doğruluğu ve kabulünde görüş birliği edilen, Urve b. Mudarris in

¹⁴¹ Abdullah el-Meni, *Mecmutü feteva ve buhus*, 3/110.

¹⁴² Sıddık Hasan Han, *Neylû'l-merâm min tefsîri âyâtî'l-aḥkâm*, 3/188.

hadisi de buna delildir. Özellikle hacca aykırı tutumlarda dem gerekir kaidesi İbn Abbas tan gelen “kim haccın rükünlerinden birini terk ederse ona dem gerekir” hadisine dayanmaktadır, kitapta ve sünnette bunun zorunlu olduğuna dair bir nas gelmemiştir.¹⁴³

Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz’a göre Peygamber (sav) “hac Arafat tır” buyurduğu gibi Arafat’ta vakfe yapmak haccın en büyük rükünlerindendir. Her kim güneş doğmadan Arafat’a yetişirse, gecenin az bir kısmında dahi vakfe yapmış olsa haccı yerine getirmiş olur. Geceden orada olursa hac yerine gelmiştir ve fidye gerekmez, ancak gündüz oraya gidecek olursa güneş batana kadar orada beklemesi gerekir. Peygamber sav de tek bir ezan ve iki kametle öğle ve ikindiye cem i takdim şeklinde kılmış daha sonra vakfe yaptığı yere gemli güneş batana kadar bineğinin üzerinde vakfe yapmıştır, vakfenin en kâmil ve en faziletli olanı da bu şekilde yapmaktır. Eğer güneş batmadan Arafat’tan ayrılacak olursa âlimlerin çoğuna göre Mekke’de fakirler için boğazlayacağı bir dem gerekir. Ancak gecenin az bir bölümünde olsa dahi tekrar Arafat a dönerse onun için dem gerekmez, bunda amaçlanan Arafat’a tekrar uğraması ve hac için ihramlı olmasıdır, onun azda olsa gecenin bir bölümünde Arafat’a uğraması veya vakfe yapması onun için yeterlidir fidye gerekmez ve haccı eda etmiştir. Eğer gündüz Arafat’ta bulunursa da güneş batana kadar orda beklerse âlimlerin çoğuna göre fidye ödemesi gerekir haccı da geçerlidir, ancak güneş doğmadan vakfe yapar da güneş doğduktan sonra gece dahi tekrar geri dönmezse âlimlerin çoğunluğuna göre vakfe yerine getirilmemiş olur.¹⁴⁴

Bu zamanda öyle durumlar vardır ki sünnet olsa dahi onunla amel etmek imkânsızdır, bunlardan biride hacda imama uymaktır.

Şuayb el-Arnaût’a göre eğer kişi imamdan önce Arafat’tan Müzdelife’ye giderse bir koç kesmesi gerekir. Her ne şekilde olursa olsun az önce zikredildiği üzere vakfeyi uzun yapmak vaciptir imama tabi olmak ta vaciptir kişi hangisini terk ederse etsin koç kurban etmesi gerekir. Eğer kişi imam Müzdelife’ye gitmeden ve güneş doğmadan Arafat’a dönerse ona dem gerekmez, çünkü o kaçırdığı şeyi telafi etmiştir, eğer güneş

¹⁴³ Yûsuf el-Kardâvî, *Mietü süal mine ’l-hacci ve ’l-umra*, 59.

¹⁴⁴ Abdülaziz b. Baz, *Feteva nur ale ’d-derb*, 17/393.

batmadan veya güneş battıktan sonra dönerse ancak imam Müzdelife'ye gitmiş olursa ona dem gerekir çünkü kaçırdığı şeyi telafi edememiştir.¹⁴⁵

Bu mantıksız bir çıkarımdır, kişi, imam Müzdelife'ye gittikten sonra daha güneş batmadan nasıl dönebilir? Bu şekilde olursa imam daha güneş batmadan Arafat'tan Müzdelife'ye gittiği anlaşılır.

Bizim günümüzde biz imamı göremiyoruz, imam hacda özellikle Arafat'ta bulunamıyor, bunun sebebi ise az önce değindiğimiz gibi hacıların çok devletlerin bağımsız olmasıdır, öyle ki her devletin kendisine özel sayıda hacıları, Arafat ve Mina'da konaklayacakları belirli yerleri ve her grubun temsilcileri bulunmaktadır. Bunların içerisinde rehberler, tanıtımcılar, sağlık heyetleri, taşıma birimleri ve yemek malzemeleri bulunmaktadır. Özetle akşam ezanı okununca her grup koordineli bir şekilde anlaşmalı oldukları firmalar otobüs şoförleri ve rehberlerle birlikte oradan ayrılıyorlar, hacca gitmek isterseniz bu anlatılanlar sizi korkutmasın ben ömrümde dokuz defa haccettim bunların hiç birisinde hac imamını görmedim hac imamının kim olduğunu da bilmiyorum.

3.2.4 Sabah Namazından Sonra veya Gecenin İlk Yarısından Sonra Müzdelife'den Ayrılmak

Hacılar Müzdelife'ye gelirler yolcular yüklerini indirirler ve yerleşirler akşam ve yatsı namazı tek bir ezan ve iki kamet getirilerek kılınır sonra şeytan taşlamak için yerden küçük taşlar toplanır Cabir hadisinde Allah resulünün yaptığı gibi isteyenler dinlenmek için uzanabilirler “Sonra Rasulullah (sav) fecir vakti oluncaya kadar uzandı. Sabah belli olunca bir ezan ve bir kametle sabah namazını kıldırdı. Sonra Kasva'ya bindi ve oradan da Meş'aru'l-Harem'e kadar geldi ve oranın üzerine yükseldi kibleye yöneldi, Allah'a dua etti ve Allah'a hamd etti tekbir getirdi, tehlil getirdi ve Allah'ı birledi. Ortalık iyice ağarana kadar vakfe yaptı ve güneş doğmadan oradan ayrıldı”¹⁴⁶

¹⁴⁵ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i-Muhtâr*, 1/503.

¹⁴⁶ Müslim, 1218.

Kalabalık ve zorluğun meşakkatini hafifletmek isteyen kimse gecenin ilk yarısından sonra Mina'ya gidebilir mi? Yoksa peygamber (sav) in yaptığı gibi sabaha kadar orada kalması mı gerekir?

Mezheplerin bu konuda görüş ayrılıkları vardır: Hanbelîler; kişi Resulullah'ın (sav) ortalık iyice ağarana kadar Müzdelife'de gecelediği gibi Müzdelife'de geceler Veya hacıların konaklamış oldukları yere gelir peygamber'in (sav) yaptığı gibi akşamı ve yatsıyı birlikte kılar sonra gecenin ilk yarısından itibaren Mina'ya gider demişlerdir. Malikiler: Müzdelife hacıların akşam ve yatsıyı kılıp, karınlarını doyurana kadar konaklama yerleridir demişlerdir. İmam Şafi'i hacıların gece yarısına kadar Müzdelife'de geceleme gerektir fecre kadar beklemelerine gerek yoktur demiştir. Hanefiler hacının kurban günü fecir den önce Müzdelife'ye gelmesi gerekir, eğer gelmezse dem gerekir şayet bir mazereti varsa Müzdelife'ye gelmeyebilir ona demde gerekmez demişlerdir.

3.2.4.1 Muasır âlimlerin görüşleri

Yusuf Kardâvî ye göre Bu konuda en kolay mezhebin Maliki mezhebidir. Özellikle bu yıllarda milyonları aşan büyük hacı gruplarını göz önünde bulundurursak bende hacın kolaylaştırılması taraftarıyım. Eğer kolaylaştırma yoluna gitmezsek hacılara çok büyük meşakkat vermiş oluruz. Örneğin her geçen yıla göre sayıları ikiye katlayan, hacıların her birine sabaha kadar Müzdelife'de kalın diyemeyiz. İnsanlar gecenin başlangıcından gecenin sonuna kadar bir biri ardınca grup grup Müzdelife'den ayrılmazlarsa bu kalabalığın sonuncunda büyük bir sıkıntı olacaktır. Eğer bizden önceki toplumlar bizim yaşadığımız bu çağdaki kalabalığı görselerdi bizim görüşümüze katılırlardı, çünkü Allah'ın dini kolaylık dinidir, Peygamber (sav) sayıları bizim kadar çok olmadıkları halde kurban günü hacın emirlerinden herhangi biri hakkında şunu önce yaptım şunu sonra yaptım diyen kimselere kolaylaştırmak için yap sorun yok demiştir.

Yusuf Kardâvî: Bundan ötürü bende maliki mezhebi gibi hac yapan kimsenin özellikle yanında kadınlar ve küçük çocuklar varsa, Müzdelife'de akşamı yatsıyı ile birlikte

kılıp yemek yiyene kadar beklemesinin yeterli olacağı görüşünü tercih ediyorum demiştir.¹⁴⁷

Seyyid Ali el-Sîstânî'ye¹⁴⁸ (1930) göre Kişinin Arafat'tan direk Meş'ar-i Harâm a gitmesine gerek yoktur, bilakis hacı istediği herhangi bir yere gidip, fecirden önce Meş'ar-i Harâm a dönmesi ve gecenin iki yarısından birinde güneş doğmadan vakfe yapması yeterlidir.¹⁴⁹

Abdülaziz b. Abdullah er-Racihi¹⁵⁰ (1941) İbn Abbas ve Aişe'nin (ra) Müzdelife'den ayrılma hadislerini zikredip bu konuda kendi görüşünü açıklıyor.

Birinci Hadis: İbn Abbas (ra) Ben Peygamber'in (sav) Müzdelife'den Mina'ya önceden gönderdiği zayıf aile bireylerindendir.¹⁵¹

İkinci Hadis: Hz. Âişe'nin rivayetine göre: "Müzdelife gecesinde Sevde, (Minâ'ya erkenden yola çıkmak için) Hz.Peygamber'den izin istedi. Sevde, kiloluydu ve ağır hareket edebiliyordu. Resûlullah da kendisine izin verdi."¹⁵²

Üçüncü Hadis: Aişe (ra) rivayetine göre: Resûlullah (sav) Ümmü Seleme'yi kurban gecesi (Mina'ya) gönderdi. Ümmü Seleme, daha şafak sökmeden şeytan taşlamasını yaptı. Sonra gidip ifaza (tavafını) yaptı.¹⁵³

Abdülaziz b. Abdullah er-Racihi'ye göre Bu üç hadis, kadınların çocukların ve yaşlıların Müzdelife de fecirden önce, şeytan taşlama ibadetini yapıp gidebileceklerini gösterir, onlarla birlikte hacca gelen kuvvetli kimselerde fecirden önce şeytan taşılayıp, onlarla beraber ay kaybolduktan sonra gidebilirler.

¹⁴⁷ Yûsuf el-Kardâvî, *Mietü süal mine'l-hacci ve'l-umra*, s. 61.

¹⁴⁸ Seyyid Ali el-Sîstânî, 1930'da Meşhed'de doğdu. Şeyh Murtazâ Ensârî'nin (ö. 1281/1864) *el-Mekâsib* adlı eseri ışığında fıkıh dersleri verdi. Ardından *Urvetu'l-vuska*'yı şerh etti. Yargı, faiz konusu, ilzam, takiye ve benzeri fıkhi kaideler üzerine eserler kaleme aldı.

¹⁴⁹ Sîstânî, *Es'ile ale'l-mevki*, s. 21.

¹⁵⁰ Abdülaziz b. Abdullah er-Racihi, 1921'de Suudi Arabistan'ın Kusaym kentinden dünyaya geldi. Yetmiş yakın eser kaleme aldı. *Minhatü'l-meliki'l-celil bi-şerhi Sahih-i Buhari*, *Tevfiki'r-rabbi'l-munim bi-şerhi Sahih-i Müslim*, *Hillu'l-akd bi-şerhi'l-umde*, *el-lfham bi-şerhi Buluği'l-meram*, *el-lane ala takribi's-şerhi ve'l-lbane ve el-Hidayetü'r-rabbaniyye bi şerhi akidetü't-Tahaviyye* başlıca eserleri arasındadır.

¹⁵¹ Buhari, 1856.

¹⁵² Buhari, 1680.

¹⁵³ Ebu Davud, 1942.

Ancak hadisın zahirinden anlaşıldığı üzere gücü yerinde olan kimselerin fecirden önce gitmeleri caiz olmaz. Fakihlerin bu konudaki gecenin yarısından itibaren herkes gidebilir sözü zayıf bir görüştür, bununla birlikte mazereti yoksa veya mazeretli birine arkadaşlık etmediği halde geceleyin şeytan taşlar ve giderse bu onun için geçerlidir tekrar etmesi gerekmez.

Racihi'ye göre Urve b Mudarris hadisinde geçen Peygamber'in "herkim bizim bu namazımıza katılır (Müzdelif'e'deki namazı kastediyor) ve bizimle birlikte Müzdelif'e'den ayrılana kadar vakfe yaparsa"¹⁵⁴ sözü Müzdelif'e'de namaz kılmanın önemli olduğuna delildir, ancak mazeretli olan kimseler fecirden önce ayrılabilirler. "daha önce bir gece veya bir gündüz Arafat'ta vakfe yapmış olursa onun haccı tamamlanmıştır ve o kimse (ihramdan çıkış) temizliğini yapar" sözündeki "daha önce bir gece veya bir gündüz Arafat'ta vakfe yapmış olursa" sözü Hanbelî mezhebine göre Arafat'ta vakfe dokuzuncu gün fecrin doğması ile başlar onuncu gün fecir doğana kadar devam eder, burada da vakfeye geç kalan kimse kurban gecesinin bir bölümünü Arafat'ta vakfe yaparak geçirmişse onun Müzdelif'e'de gecelemesine ve sabah namazı kılmasına gerek yoktur.¹⁵⁵

Mısır Müftüsü Muhammed Yasin'e göre "Sonra Rasulullah (sav) fecir vakti oluncaya kadar uzandı. Sabah belli olunca bir ezan ve bir kametle sabah namazını kıldırdı"¹⁵⁶ hadisi Arafat'tan Müzdelif'e'ye gittikten sonra kurban gecesini Müzdelif'e'de gecelemeinin ibadet olduğunu gösterir ki âlimler bunda görüş birliği etmişlerdir. Ancak âlimler arasında Müzdelif'e'de geceleme vacip midir, sünnet midir veya onu terk eden günaha girmiş olur mu, diye görüş ayrılıkları vardır.

Şafi'i'ye göre Müzdelif'e'de geceleme vaciptir. Eğer kişi Müzdelif'e'de gecelemezse haccı geçerlidir ancak günaha girmiştir ve ona dem gerekir. Bize göre Şafi'i mezhebinin Müzdelif'e'de en az geceleme süresi hakkındaki sözleri, üç ayrı görüş ifade eder. Birinci ve En doğru olan görüşe göre gecenin ikinci yarısında bir saat kalmaktır,

¹⁵⁴ Ebu Davud, 1950.

¹⁵⁵ Abdülaziz b. Abdullah er-Râcihi, *el-İfham fi şerhi Bulûğu'l-merâm*, 1/303.

¹⁵⁶ Müslim, 1218.

ikinci görüşe göre güneş doğmadan önce fecirden sonra kalmaktır, üçüncü görüşe göre gecenin büyük bir çoğunluğunu orada geçirmek gerekir.¹⁵⁷

Abdülazîz b. Bâz a göre Peygamber'in (sav) sünneti Müzdelife'de geceleminin farz olduğunu gösterir, çünkü Peygamber (sav) Müzdelife'de gecelemiş ve "hac ibadetinizi benden öğrenin" buyurmuştur. Hacının Peygamber (sav) yaptığı gibi eğer güneş battıktan sonra Arafat'tan ayrılmışsa Müzdelife'de geceleme, akşam ve yatsı namazlarını kısaltarak birlikte kılması, sabah namazını kılana kadar orada geceleme, namaz kıldıktan sonra fecir doğana kadar oturup Allaha dua etmesi ve onu zikretmesi gerekir. Güneş doğunca da oradan Mina'ya gider.

İlim ehlinin yanında doğru olan görüşe göre Müzdelife'de geceleme vaciptir, bazıları hacının oradan geçmesinin yeterli olacağını söylemiştir ancak bu zayıf bir görüştür, kadınlardan çocuklardan, ihtiyarlardan zayıf olanlar ve onlarla birlikte hacca gelmiş olanlar is gecenin son kısmında gidebilirler. Ay kaybolduktan sonra gitmeleri ise daha faziletlidir. Gücü yerinde olan kimselere gelince onlar için sünnet olan sabah namazını kılana kadar hatta namazdan sonra fecir doğana kadar Müzdelife'de gecelemedir, âlimlerin daha doğru olan görüşüne göre gücü yerinde olan kimseler gecenin sonunda zayıflarla birlikte giderlerse bu onun için yeterlidir haccı da geçerli olur, Ancak faziletli olanı elde edememişlerdir.¹⁵⁸

Hac noktasında yapılan araştırmalar ve muasır âlimlerin bu konudaki görüşlerinden anlaşılıyor ki Müzdelife'ye uğramak vaciptir. Ancak bu sürenin akşam ve yatsıyı kısaltarak cemetmek ve taş toplayacak kadar bir süre olması yeterlidir, gecenin belirli bir bölümünde saatlerce orada kalmak gerekmez. Gecenin ilk yarısından sonra şeytan taşlamaya çıkar, buda geceleyin şeytan taşlamanın caiz olduğunu gösterir bunun sebepleri arasında şunlar yer alır:

- ❖ Aynı anda hacıların hepsi birlikte yola çıkarlarsa sayı çok fazla olur.
- ❖ Yeni ve büyük otobüslerin sayısının artması, bu otobüslerin uzunluğunun 13, genişliğinin 4 ve yüksekliğinin 2 metreye kadar çıkması, Müzdelife'nin tam

¹⁵⁷ Sıddık Hasan Han, *Neylû 'l-merâm min tefsîri âyâtî 'l-aḥkâm*, 3/191.

¹⁵⁸ Abdülaziz b. Baz, *Feteva nur ale 'd-derb*.

olarak nerede olduğuna işaret eden levhaları ve işaretleri görmeyi engellemektedir. Özel otobüs durakları olmasına rağmen, bazı hacılar duraklarında ne yapacaklarını bilememekte ve bu durumda karmaşa olmaktadır. Bu nedenle Irak hac kafilesi, hacıları ve şoförleri yanına alarak Arafat, Mina ve Müzdelife kamplarına bir keşif gezisi düzenler. Bu gezide otobüs rotalarını belirlemek ve her kutsal yerde nerede durulacağını göstermek ve öğretmek amaçlanır. Ancak, Arafat ve Kurban Bayramı günü durum tamamen farklıdır.

3.2.5 Teşrik Günlerinde Mina’da Gecemenin Hükümü

Hacılar kuşluk vakti Müzdelife’den sonra kurban bayramı günü şeytan taşlamanın ardından ifada tavafı ve say etmesi gerekirse say için Mekke’ye giderler sonra öğle namazını kılmak için Mina’ya döner sonra bayramın ikinci günü başlayan teşrik gecelerinde Mina’da geceler güneş doğunca şeytan taşlamak için giderler sonra teşrik günlerinin ikinci gününde de Mina’da geceler aynı şekilde güneş doğunca şeytan taşlamak için çıkarlar daha sonra eğer erken gitmek isterlerse güneş batmadan önce Mekke’ye giderler ve böylece kişi toplam kırk dokuz taş atmış olur.

Teşrik günlerinde hacının geceleme gerektği Mina çadırları günümüzde yaklaşık bir buçuk milyon veya daha fazla sayıya ulaşan hacılar için uygun değildir, hacıların işlerini kolaylaştırmak için Mina’nın dışında bir yerde gecelenebilir mi? İştî muasır âlimlerin bu konudaki sözleri:

Abdülaziz b. Abdullah Er-Racihi’ye göre İbn Ömer’in rivayet ettiği “Abbas ra Peygamber sav den hacılara su dağıtmak için Mina günlerinde Mekke’de geceleme için izin istedi Peygamber’de (sav) ona izin verdi” hadisi teşrik günlerinde Mina’da geceleminin vacip olduğunu gösterir.¹⁵⁹

Çünkü izin isteme ve ruhsat vacipten sonra geçerlidir. Hadiste Mekke’de hacılara su dağıtmak isteyen kimsenin teşrik gecelerinde Mina’da gecelemesine ruhsat verilmiştir, bu hükme rifâde yani “hac günlerinde Kâbe’yi ziyaret için gelenlerin yemek ihtiyaçlarının karşılanması” görevini üstlenenleri, hasta olup hastaneye veya ailesinin

¹⁵⁹ Buhari, 1984; Müslim, 1315.

yanına götürülen kimseleri, malı veya ailesine bir zarar gelmesinden korkan kimseleri de dâhil edebiliriz.

Abdülaziz b. er-Racihi yukarda zikrettiğimiz diğer işleri de bu hükme dâhil edilebileceğini Âsım b. Adî nin rivayet ettiği “ peygamber (sav) deve çobanlarına teşrik günlerinde Mina’nın dışında konaklayabileceklerine dair ruhsat vermiştir”¹⁶⁰ hadisi ile desteklemiştir, çünkü Peygamber (sav) deve çobanlarına teşrik günleri Mina’nın dışında kalmaları ve o günün yerine on birinci ve on ikinci günlerde şeytan taşılayabileceklerine dair izin vermiştir. Er-Racihi ye göre Mina’da geceleme vaciptir eğer vacip olmasaydı Abbas ra hacılara su dağıtmak için Mina’dan ayrılmaya peygamber (sav)den izin istemezdi, yine er-Racihi’ye göre kişi şeytan taşlamayı eksik yaparsa hacı geçerlidir ancak ona dem gerekir.¹⁶¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymin et-Temîmî’ye göre Mina’daki çadırlarda yer bulamayan kimseler başka çadırlara gidebilirler çünkü Allah “O halde gücünüz yettiğinde Allah’a saygısızlıktan sakının; (Tegâbün 16) “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; (Bakara 286)” buyurmaktadır, eğer bir kimse niçin bu meselede de hasrı yani (ibadetler eksik yapıldığı zaman yapılması gerekeni) yapmıyorsunuz? Biliyorsunuz ki ibadetler eksik yapılırsa dem gerekir, diye sorarsa. Çünkü Mina’da bütün mekânlar doludur, burada hasrı uygulayabilmemiz için Mina’da konaklayacak yerin bulunması ancak ondan engelleyen bir sebebin olması gerekir ancak burada ise yer yoktur, bu şuna benzer eğer bir kimsenin eli kesilmişse o kimsenin abdest alırken o eli yıkama sorumluluğu yoktur ve yine eğer Mina’da çadır kurmak için yer yoksa kişinin Mina’da çadır kurma sorumluluğu yoktur. Ancak bununla birlikte kurmuş olduğu çadırın Mina’da bulunan diğer çadırlar arasındaki en son çadırın yanında olması gerekir.

Ancak bazı insanlar Mina’da yer bulamadıkları zaman Mekke’ye taife veya herhangi bir yere gidebilecekleri ve orada geceleyebilecekleri görüşündedirler, bu yanlıştır, eğer mescit namaz kılanlarla dolu olsa bile safların birleştirilmesi gerekir aksi takdirde

¹⁶⁰ Ebu Davud, 1975.

¹⁶¹ Abdülaziz b. Abdullah er-Râcihi, *el-İfham fi şerhi Bulûğu’l-merâm*, 1/412

saflardan uzakta namaz kabul olmaz, aynı şekilde eğer Mina’da yer bulunmazsa orada bulunan en son çadırın yanında konaklanması gerekir.

İbn Useymîn’e göre teşrik günlerinde Mina’da geceleme haccın vaciplerindendir, bu vacip terk edilirse hac batıl olmaz, bu vacip Mina’da gecenin yarısından daha fazla bir süre kalınarak yerine getirilebilir, bu vaktin hesaplanması da güneşin doğuş ve batış zamanı ölçülerek öğrenilebilir, herkimde Mina’da gecelemezse ona dem gerekir.¹⁶²

Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz’a göre hacı teşrik gecelerini geçirmek için Mina’da bir yer arada bulamazsa Allah’ın “O halde gücünüz yettiğince Allah’a saygısızlıktan sakının; (Tegâbün16)” ayeti kerimesi gereğince Mina’nın dışında bir yerde gecelemede bir mahsur yoktur, Mina’da geceleme gücü yetmediği için ona fidyede gerekmez.¹⁶³

Abdülazîz b Bâz’a göre hastalık sebebiyle Mina’dan Mekke ye dönen kimse eğer tek bir gece Mina’da gecelemeyi terk etmişse Allah’ın “O halde gücünüz yettiğince Allah’a saygısızlıktan sakının; (Tegâbün16) ayeti gereğince ona fideye gerekmez, çünkü Peygamber (sav) çobanların ve hacılara su dağıtanların Mina’dan ayrılmalarına izin vermiştir.

Özetleyecek olursak Abdülazîz b Bâz’a göre, gücü yeten kimseler için teşrik günlerinde Mina’da gecelemleri haccın vaciplerindendir. Şeraitte geçerli bir mazereti olmayan kimselerin Mina’da gecelemleri gerekir, âlimlerin çoğunluğuna göre Mina’da geceleme vaciptir Şer-i bir mazereti olmadan Mina’da gecelemeyen kimseye dem gerekir, vacip olan, Mina’da gecenin yarısından daha fazlasını orada geçirmektir. Mina’da gecelemeyi terk edenler iki gruptur.

Birinci gruba göre herkim hastalık, Mina’da geceleyecek yer bulamama ve bunun gibi Şer-i bir mazereti sebebiyle Mina’da gecelemezse ona bir şey gerekmez,

¹⁶² İbn Useymîn, İslamweb, nr: 310015.

¹⁶³ Abdülazîz b. Bâz, *Mecmû’u fetâvâ*, 17/362.

İkinci gruba göre herkim Şer'i bir mazereti olmaksızın Mina'da gecelemeği terk ederse Allah ve Resulü'nün sevdiği bir şeyi terk etmiştir. Mazeretsiz terk eden kimseye dem gerekir, tüm günler için ona bir tane dem yeterlidir, dem i boğazlar onu fakirlere dağıtır kendisi de ondan yemez.¹⁶⁴

Yusuf Kardâvî'ye teşrik gecelerinde Mina'da kalan kimsenin durumu soruldu, İbn Kudâme kurban günü giden kimsenin Mina'ya dönmesi sünnettir demiştir. Aişe (ra), Peygamber (sav) son gün ikindi namazını kılıp oradan ayrıldı daha sonra Mina'ya döndü ve teşrik günlerini Mina'da geçirdi demiştir. Kudame (Mina günlerinde Mekke'de gecenmez)sözünde Hırakî'nin (ö. 334/946) sözünden anlaşılan Mina'da gecelemeğin vacip olduğudur demiştir. Bu İmam Ahmet'den gelen iki rivayetten biridir. Ata, Mücahit, İbrahim ve Urve İbn Abbas ın “Hiç kimse geceyi Akabe'nin arkasında geçirmesin” dediğini zikretmişlerdir, Malik ve Şafi'i bu sözü Ömer b. el-Hattâb tan nakletmişlerdir.

İkinci rivayette göre Mina'da geceleme vacip değildir, bu görüş Hasan'dan ve İbn Abbas'dan rivayet edilmiştir: “Eğer şeytan taşlamışsan istediğin yerde geceleylebilirsin.”¹⁶⁵

Peygamber'in (sav) teşrik günlerinde Mina'da gecelediğinde herhangi bir şüphe yoktur. Ancak Peygamber'in (sav) ve sahabelerin Mina'da gecelemeği gayet normaldir çünkü onların Mekke'de kalabilecekleri evleri yoktur ve onlar şeytan taşlama ibadetini kolayca yapabilmeleri için Mina'da kalmak zorundadırlar.

Peygamber'e sav ve ashabına Müslüman cemaatle birlikte hac ibadetlerini yerine getirdikten sonra şeytan taşlamak, sayılı günlerde Allah'ı zikretmek, yemek içmek ve Allah'ın kendilerine helal kıldıklarından faydalanmak için Mina'da gecelemeği daha kolaydır. Bununla ilgili olarak Peygamber (sav) “Mina günleri yeme, içme ve Allah ı zikretme günleridir”¹⁶⁶ buyurmuştur. Her kimin Mina'dan başka bir yerde gecelemeğe ihtiyacı yoksa Peygamber'e (sav) uyararak Mina'da gecelemeği sünnettir. Ancak bu

¹⁶⁴ Abdülazîz b. Bâz, *Mevsuatü'l-fetava'l-baziyye*.

¹⁶⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 5/324.

¹⁶⁶ Buhari.

müstehab olan bir taleptir yukarda anlattığımız gibi vacip değildir. İbn Kudâme nin sözleri burada sona erdi.

Herkime Mina’da geceleme zorluk verecekse veya Mina’da gecelemediği zaman başka bir maslahat elde edecekse, bu konuda ona bir zorluk yoktur. Çünkü Mina’da gecelemeyle dair gelen deliller vucubiyet ifade etmez, Peygamber sav in “hac ibadetlerinizi benden öğrenin” hadisi peygamberin hacda yapmış olduğu her fiilin vacip olmasını gerektirmez, bu fiillerin içerisinde müstehab olanlarda vardır vacip olanlarda, yukarda zikredilen hadis “beni nasıl namaz kılarken görmüşseniz öyle namaz kılın” hadisine benzemektedir. Oysa namazın içerisinde farz olanlarda vardır vacip olanlarda, sünnet olanlarda.

Hanbelî mezhebi kitapları Mina’da geceleme işinin kolaylaştırılması gerektiğini söyleyen kimseleri destekler niteliktedir. Ve yine bu kitaplarda, özellikle hacca gelenlerin ve devlet yöneticilerinin kolaylaştırma çabalarına rağmen, Mina’nın dar ve hacıların çok olması hasebiyle Mekke ve çevresinde gecelenebileceğine dairde görüşler vardır.

Merdâvî (ö. 885/1480) teşrik günlerinde Mina’da geceleme kimse için mezhebimizdeki daha doğru olan görüşe göre ona dem gerekir demiştir. Bu görüş birçok Hanbelî mezhebi âliminden aktarılmıştır. Yine Hanbelî mezhebinden bir grup İmam Ahmet’den “Mina’da gecelemeyle terk eden kimsenin sadaka vermesi gerektiği” görüşünü nakletmişlerdir, Ebu Bekir Hanbelî mezhebinden aktarılan “Mina’da gecelemeyle terk edene hiçbir şey gerekmez” görüşünü tercih etmiştir. Tüm bu nakillerden anlaşılıyor ki Mina’da geceleme vacip değildir.¹⁶⁷

İmam Ahmet ten rivayet edilen başka bir görüşe göre eğer kişi Mina’da gecelemezse ona bir şey gerekmez ancak iyi bir şey yapmamıştır, bu aynı zamanda görüş ehlinde Ebu Hanife ve mezhebinin görüşüdür.

İmam Ahmet’den gelen diğer bir görüş, bir şeyler yedirir, daha sonra hükmü hafifletmiş ve onlardan bir grup ona bir şey gerekmez demişlerdir, İbrahim’e göre

¹⁶⁷ Batalyevsî, *el-İnşâf*, 4/47.

Mina’da gecelemeği terk edene dem gerekir, İbrahim’e yalnızca bir şeyler yedirse yeterli midir diye soruldu, evet hurma ve bunun gibi bir şeyler yedirmesi yeterlidir. Mina’da bir gece veya üç gece terk etmiş olması bir şey değıştirmez çünkü bunun belirli bir sınırı yoktur Herhangi bir şey sadaka vermesi yeterlidir veya üç gece için bir dem gerekir.¹⁶⁸

Şafi’i ye göre herkim teşrik günlerinden bir günü dışarıda gecelerse bir müd eğer iki gece dışarıda geçirirse iki müd infak etmesi gerekir, üç gece dışarıda geçirirse dem gerekir. Şafi’i den gelen diğerk görüş bir gece için dem in üçte biri, iki gece için dem in üçte ikisi, üç gece için bir dem gerekir.

İbn Hazm’a (ö. 456/1064) göre bu sözlerin doğruluğuhakkında hiçbir delil yoktur. Bir dirhem sadaka vermesi gerekir, bir şeyler yedirmesi gerekir, dem gerekir, bir müd gerekir, iki müd gerekir, üç dem gerekir, dem in üçte biri gerekir ve ya üç gece veya daha az gecelerse şöyle olur gibi sözler doğru değildir, Şafii nin ne eski ne yeni görüşleri arasında nede şafi mezhebi âlimlerinin içerisinde böyle bir görüş yoktur. İbn Hazm bu görüşüne ibn Abbas’ın “Şeytan taşladıktan sonra dilediğinyerde geceleyebilirsin”¹⁶⁹ hadisi ile delil getirmiştir.

Karadavi yukarıdakilerden hareketle teşrik gecelerinde Mina’da geceleme meselesinde bir genişlik vardır görüşündedir. Bu konuda İbn Abbas ın “Şeytan taşladıktan sonra dilediğinyerde geceleyebilirsin” hadisi bize yeterlidir.

Mina’da geceleme konusunda bir genişlik olduğuna dair bizim yanımızda Ebu Hanife den Hanefi mezhebi âlimlerinden ve İmam Ahmet’den görüşler vardır. Bu görüşlerin içerisinde az bir şey infak etse yeterlidir veya hiç bir şey vermesi gerekmez diyenler vardır, ancak bizim zamanımızda mesele bu şekilde değerdendirilmez çünkü Mina kısıtlı dar bir alandır ve hacılar bu alanı doldurmuştur, bu sebeple Mina’daki kalabalığı dağıtmak adına hacılar Mekke veya çevresinde kalmak noktasında mazeretlidirler. Bu konuda bizim dayanağımız Resûlullah’ın (sav) mazeretlerinden ötürü Abbas a ve deve

¹⁶⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 5/325.

¹⁶⁹ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 7/220.

çobanlarına Mina dışında kalmalarına izin vermesidir, Allah kulları için kolaylık istiyor güçlük istemiyor.¹⁷⁰(bakara 185).

Bu konuda yukarda görüşlerine yer verdiğimiz mütekaddimûn ve muasır âlimlerin sözlerinden aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir.

Teşrik günlerinde gecenin çoğunluğunu Mina’da geçirmek vaciptir, tüm geceyi Mina’da geçirmek ise sünnettir.

Peygamber (sav) in deve çobanlarına ve Abbas ra a teşrik günlerinde Mina dışında kalmalarına izin vermesi mazeret sahibi olan kimselerinde bu ruhsatı kullanabileceklerine delildir.

Abbas (ra)ın “ şeytan taşladıktan sonra dilediğin yerde geceleyebilirsin” hadisi, teşrik günlerinde Mina’nın dışında kalmak isteyenler için bir ruhsat olduğunu gösterir.

Peygamber’in (sav) teşrik günlerinde Mina’da gecelediğinde herhangi bir şüphe yoktur. Ancak Peygamber sav in ve sahabelerin Mina’da gecekleri gayet normaldir, çünkü onların Mekke’de kalabilecekleri evleri yoktur ve onların şeytan taşlama ibadetini kolayca yapabilmeleri için Mina’da kalmak zorundadırlar. Mina günlerinin yeme ve içme günleri olması sebebiyle onların bu günleri Mina’da geçirmeleri onlara bir kolaylık sağlayacaktır, bütün bunlarda özellikle günümüzde insanların teşrik günlerini Mina’nın dışında geçirmeleri için bir ruhsattır.

Özellikle evleri Mahbesul cin, Aziziye ve Şişe Bölgesinde olan kimselerin Mina da çadırların çok kalabalık olması, özellikle sabah namazlarında lavabo ve tuvaletlerdeki yoğunluk sebebiyle evlerinin bulunduğu bölgelerde geceklerine izin verilmelidir, kontrol etmesi zor olan diğer bir sorunda Mina’dan Mekke ye yolcu taşıyan, taşıma kurumlarının istismar ve açgözlülükleridir. Bizzat benim başımdan geçen bir olayda, 45 kişilik bir kafiyeyle Mekke ye gidip ifada tavafını yerine getirmek için bir otobüs

¹⁷⁰ Yûsuf el-Kardâvî, *Mietü süal mine’l-hacci ve’l-umra*, s. 65.

kiraladık tamtamına 5000 riyal ödedik ve aynı ücreti Mina'ya gecelemeğe gitmek içinde ödemek zorunda kaldık.

3.2.6 Tavaftan Sonra Kılınan İki Rekât Namazın Hükümü

Allah Teâlâ'nın “Öyleyse siz de İbrâhim'in makâmını namazgâh edinin” (Bakara, 125) ayeti kerimesi gereğince makama ı İbrahim in arkasında her tavaftan sonra iki rekât namaz kılmak gerekir. Ancak nafil olarak yapılan tavafın ardından namaz kılmak gerekmez. Kılınan namazın ilk rekâtın da Fatiha'dan sonra Kâfirûn Suresini “De ki: “Ey inkârcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Ben sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.” ikinci rekatta Fatiha dan sonra ihlas süresini okumak sünnettir. Bu uygulama üç mezhebe göre sünnet Hanefî mezhebine göre ise vaciptir. Bu namaz mescidi haram ın herhangi bir yerinde veya mescidin dışında kılınabilir.

3.2.6.1 Muasır âlimlerin bu konudaki görüşleri

Musul Müftüsü Muhammet Yasin b Abdullah'a göre Cabir hadisinde geçen “sonra Peygamber (sav) Makam ı İbrahim e yöneldi ve “Öyleyse siz de İbrâhim'in makâmını namazgâh edinin” (Bakara125) ayetini okudu sonra İbrahim in Makamını kendiyile Kâbe arasına aldı” Âlimler bu rivayetle kişinin her tavaftan sonra Makam ı İbrahim in arkasında iki rekât namaz kılması gerektiği görüşüne varmışlardır. Ancak burada namaz kılmanın vacip mi yoksa sünnet mi olduğunda görüş ayrılığı vardır, Muhammet Yasin b Abdullah a göre daha doğru olan görüş onun sünnet olduğudur, yine sünnet olan onu makamın arkasında kılmaktır, eğer orada kılamazsa Hacer i Esvet in arkasında kılar eğer orada kılamazsa Mescid'de kılar eğer orada kılamazsa Mekke'de veya harem bölgesinde kılar eğer orada da kılamazsa kendi ülkesinde veya yeryüzünün herhangi bir bölgesinde kılabilir ancak faziletini kaçıır, lakin hayatta olduğu müddetçe bu namazı kılması gerekir. Kişi Kâbe i tavaf ederse her bir tavafın arkasından iki rekât namaz kılması gerekir. Eğer isterse tavafı bitirdikten sonra her bir tavaf için iki rekât namaz kılabilir mezhebimize göre (Şafii mezhebi) bu caizdir buna

mekruh denilemez. Ancak İbn Ömer, Hasen i Basrî, Zührî ve diğerleri buna mekruh demişlerdir.¹⁷¹

Muhammed Yasin tavafin sünnetlerini anlatırken, kişi tavafi bitirince iki rekât tavaf namazı kılar bu iki rekât daha doğru olan görüşe göre müekked sünnettir. Eğer imkân bulabilirse bu iki rekâtı makam ı İbrahim in arkasında kılar bu namaz için zaman ve mekân sınırlaması yapılamaz yaşadığı müddetçe kılabilir.¹⁷²

Kalyûbî (ö. 1069/1659)¹⁷³ ve Burullusî'ye göre hacı tavafi tamamladıktan sonra Makam ı İbrahim'in arkasında iki rekat namaz kılar birinci rekatta Fatıha dan sonra "Kâfirûn" süresini ikinci rekattan sonra "ihlas" süresini okur Buhari ve Müslim bu hadisi başka bir kıraate rivayet etmiştir. Müslim in rivayetinde gece okursa açıktan gündüz okursa gizli okur ve devamlı olarak yapması gerekir. Niyet etmesi gerekmez çünkü niyet haccın amellerinden değil müstakil bir şeydir, her tavafin arasını birleştirir de her tavaf için iki rekât kılsa sünnettir, en faziletlisi her tavafin arkasından iki rekât kılmaktır, bütün tavaflar için iki rekât namaza niyet etse bile yeterlidir. " Makam ı İbrahim'in arkasında" kılmak Kâbe de kılmaktan daha faziletlidir, sonra Kâbe de kılmak sonra Hacer i Esvet in arkasında kılmak sonra Hâdim bölgesinde sonra kabenin yüzüne doğru sonra Rûkn-ü Yemani yani Kâbe'nin güneyi gösteren köşesi sonra mescid'in diğer yerlerinde kılması sonra Hatice'nin evinde sonra Darul Hayzûrân'da yani peygamberin gizli davet evi sonra Mekke'nin diğer bölgelerinde sonra harem in diğer bölgelerinde kılması daha faziletlidir. Nasıl isterse ve ne zaman isterse ölünceye kadar kılabilir. Menhec ve diğer eserlerde de belirtildiği gibi farz veya nafil olarak yerine getirilir.

Peygamber (sav) Makamı'ı İbrahim'de namaz kıldığı zaman "Öyleyse siz de İbrâhim'in makâmını namazgâh edinin" (Bakara125) ayetini okudu, Ayeti kerime de emir vardır, emir ise vucup ifade eder, bu ayet Buhari ve Müslim de geçen " bunun

¹⁷¹ Sıddık Hasan Han, *Neylû 'l-merâm min tefsîri âyâtî 'l-aḥkâm*, 3/181.

¹⁷² Sıddık Hasan Han, *Neylû 'l-merâm min tefsîri âyâtî 'l-aḥkâm*, 3/206.

¹⁷³ Şeyh Ahmed b. Ahmed b. Selame el-Misri el-Kalyubi eş-Şafii, 27 Şevval 1069 (18 Temmuz 1659) tarihinde vefat etti. Pek çok eseri bulunmaktadır. *Hâşiyetü 'l-Kalyûbî 'alâ Şerhi 'l-Maḥallî 'ale 'l-Minhâc*, *Hâşiye 'alâ Şerhi Ebî Şüccâ 'lî 'bn Kâsım el-Gazzî*, *Hâşiye 'alâ Şerhi 'l-Ezheriyye*, *Hâşiye 'alâ Şerhi 'l-Acurrümiyye*, *Hâşiye 'alâ Şerhi İlsâgücî*, *el-Hidâye mine 'd-dalâle fi ma 'rifeti 'l-vakt ve 'l-ḳible bi ḡayri âle*, *et-Tezkire fi 't-tıḫ*, *Menâsikü 'l-hac ve et-Tezkire fi 't-tıḫ* başlıca eserlerdir.

dışında bir şey yapmam gerekir mi, hayır ancak nafile yaparsan başka” hadisiyle vacipliği ortadan kalkar ve terk eden kimse dem e zorlanamaz.¹⁷⁴

Halid Er-Rabbat’a göre farz olan namaz tavaf’tan sonra kılınan namaz yerine geçer, İshak b Mansur farz olan namaz yedi şavt tavaftan sonra kılınacak namaz yerine geçer ancak yedi tavaftan her tavaf için iki rekât kılması daha güzeldir.¹⁷⁵ İshak ta aynı görüşü tercih etmiş eğer daha az yapsa da yeterlidir demiştir.¹⁷⁶ Ebu Talip yeterlidir çünkü tavaftan sonraki namaz farz değildir demiştir, Esrem’de (Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî el-Esrem et-Tâî (ö. 261/874-75) yeterlidir her rekât için iki rekât kılması gerekmez der.¹⁷⁷

Şuayb el-Arnaût’a göre kişi Makam ı İbrahim de veya mescide kendisine kolay gelen bir yerde iki rekât namaz kılar, bu namaz vaciptir, Peygamber sav “Tavaf eden kimse her yedi (şavt) için iki rekât namaz kılsın” buyurmuştur. Hadis bu lafızla gariptir. Buhari (1616) nolu hadiste Müslim (1261) nolu hadiste bu hadisi Nafi B. Ömer den rivayet etmiştir. Peygamber (sav) hac ve umre için tavaf ettiği zaman üç şavt koşardı sonra üç şavt yürürdü sonra iki secde ile namaz kılardı.

Buhari (1623) nolu hadiste İbn Ömer’den “ Peygamber (sav) Kâbe’ye geldi yedi defa beyti tavaf etti sonra Makam ı İbrahim in arkasında iki rekât namaz kıldı, sonra safa ve Merve arasında say yaptı ve “İçinizden Allah’ın lutfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır. (Ahzab, 21)” ayetini okudu. Buhari sahihinde (1623) nolu hadisin bab başlığında Peygamber (sav) yedi şavt tavaftan sonra iki rekât namaz kıldı” demiştir. İsmâil b. Ümeyye Zührî ye Ata’nın “ kişiye tavaf namazı yerine farz olan namaz yeterlidir sünnete uymak daha faziletlidir, Peygamber (sav) yedi defa tavaf edip yalnızca iki rekât namaz kılmıştır, dediğini haber verdi.¹⁷⁸

Muhammed b İbrahim et Tüveyciri’ye(1951) göre hacının eğer imkân bulabilirse Makam ı İbrahim in arkasında eğer bulamazsa mescid’in herhangi bir yerinde iki rekât

¹⁷⁴ Müslim, 1218.

¹⁷⁵ Kalyûbî, *Hâşiyetü ’l-Ḳalyûbî ’alâ Şerḥi ’l-Maḥallî ’ale ’l-Minhâc*, 2/184.

¹⁷⁶ Rabbat ve İyd, *el-Cami’ li ulumi ’l-İmam Ahmed*, s. 65.

¹⁷⁷ Bk. *Mesailü ’l-kusec*, 1540.

¹⁷⁸ İbn Receb, *Takrîrû ’l-ḳavâ’id ve tahrîrû ’l-fevâ’id*, 1/154.

namaz kılması, Birinci ve ikinci rekât ta kur'an dan kolayına gelen bir yer okuması sünnettir. Sonra selam verir ve ayrılır namaz'dan sonra dua etmek uygun değildir, Makam ı İbrahim in yanında dua etmeninde İslam'da bir delili yoktur, herkim sünnete muhalefet ederse bidat e düşer.¹⁷⁹

Abdülazîz Muhammed Selman'a (1919-2001) göre tavafı bitirdikten sonra Makam ı İbrahim'in arkasında iki rekât namaz kılmak namazda "Kâfirûn ve ihlâs" surelerini okumak sünnettir bunların sünnet olduğuna dair deliller az önce verilmiştir.¹⁸⁰

Seyyid Ali Sîstânî tavaf namazı ikinci katta kılınır mı diye sorulan soruya, uzakta olsa kişi güç yetire bildiği müddetçe Makam ı İbrahim den başka bir yerde kılmak caiz olmaz şeklinde cevap vermiştir.¹⁸¹

3.2.7 Vedâ Tavafının Hükümü

Vedâ tavafı, Bu isimle anıldığı gibi ardından hacılar memleketlerine dönecekleri için "sader" tavafı ve Kâbe son defa görüldüğü için "âhirü'l-ahd" tavafı şeklinde de adlandırılmaktadır. Vedâ tavafı Hac ibadetleri hepsi bitirildikten sonra yapılır. Kişi hac amellerinin hepsini yerine getirip de Mekke'den çıkmak istediği zaman yedi şavt Kâbe yi tavaf etmesi gerekir daha sonra say yapmasına gerek yoktur, ancak İbn Abbas'ın rivayet ettiği hadise göre hayızlı ve nifaslı olan kadınların bu tavafı yapması gerekmez "İnsanlar, (Mekke'den ayrılmadan önce) son işleri Beytullah'ı tavaf etmekle emrolundular. Ancak bu tavaf (Vedâ tavafı), âdetli kadından hafifletildi (kaldırıldı)."¹⁸²

3.2.7.1 Muasır âlimlerin bu konudaki görüşleri

Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz'a göre kişi hacceder de veda tavafını son vakte kadar ertelerse haccı geçerlidir. Veda tavafını Mekke'den çıkmadan önce yapması gerekir, eğer kişi Medine, Taif, Cidde ve bunun gibi Mekke'nin dışında bir yerden hacca gelmişse yedi şavt Kâbe'nin etrafında tavaf etmeden ayrılamaz, onun say

¹⁷⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i-Muhtâr*, 1/460.

¹⁸⁰ Bk. Muhtasarü'l-fikhi'l-İslami, s. 663.

¹⁸¹ İbn Hişâm en-Nahvî, *Evdaḥu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*, s. 168.

¹⁸² Buhari, 1755.

etmesi gerekmez çünkü veda tavafinda say yoktur, veda tavafinı yapmadan Mekke'den ayrılırsa ilim ehlinin çoğunluğuna göre haccı geçerlidir ancak Mekke'deki yoksul ve fakirlere dağıtması için bir kurban boğazlaması gerekir.

Özetle Âlimlerin çoğunluğuna göre veda tavafi farzdır, İbn Abbas'ın rivayet etmiş olduğu hadiste "Kim bir hac ile ilgili bir ibadeti terk ederse üzerine kurban cezası gerekir"¹⁸³ veda tavafi da hac ile ilgili bir ibadettir. Eğer kişi bilerek veda tavafinı terk ederse Mekke'deki fakir ve yoksullar için kurban kesmesi gerekir, benim için seçkin ve tercihe şayan olan görüş budur.¹⁸⁴

Suudi Arabistan İlmî Araştırmalar ve Fetva Dairesi (İdârâtü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ) bünyesinde bulunan İlmî Araştırma ve Fetva Heyeti'nin (el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ), üyelerinden Abdürrezzak Afîfî ve Muhammed b. İbrahim Âlu's-Şeyh'e göre hacceden kimsenin döneceği zaman veda tavafi yapması gerekir İbn Abbas ra "İnsanlar, (Mekke'den ayrılmadan önce) son işleri Beytullah'ı tavaf etmekle emrolundular Ancak bu tavaf (Vedâ tavafi), âdetli kadından hafifletildi (kaldırıldı).¹⁸⁵ Demiştir. Yine İbn Abbas ra "insanlar Mekke'den ayrılmaya başladılar Rasulullah (sav) hiç biriniz son olarak beytullah'ı tavaf etmeden ayrılmasın"¹⁸⁶ buyurdu. Bu hacılara veda tavafi için bir emirdir, peygamber sav bunu hacdan ayrılırken hacılara yol göstermek için söylemiştir.¹⁸⁷

Suudi Arabistan İlmî Araştırmalar ve Fetva Dairesi bünyesinde bulunan İlmî Araştırma ve Fetva Heyeti: Kişi teşrik günlerinin ikinci gününde ülkesine dönecekken ifada tavafinı yapsa şeytan taşlama ve haccın diğer ibadetlerini yerine getirmiş olsa bu tavaf veda tavafi yerine geçer mi sorusuna şöyle cevap veriyor: durum anlatıldığı gibiyse eğer kişi ifada tavafindan hemen sonra Mekke'den ayrılacaksa şeytan taşlama ibadetini de yerine getirmişse bu kimse için ifada tavafi yeterlidir.

¹⁸³ Malik b. Enes, *Muvatta'*, 1/397.

¹⁸⁴ Bk. Fetva ulemai'l-beledi'l-haram, nr: 162.

¹⁸⁵ Müslim, 1328.

¹⁸⁶ Müslim, 1327.

¹⁸⁷ Bk. Fetva ulemai'l-beledi'l-haram, nr: 1013.

Nûreddin İtr'a¹⁸⁸ göre veda tavafi farzdır, bu tavaf “sader” tavafi ve “âhirü'l-ahd” tavafi diye de adlandırılır. İbn Abbas'ın rivayet ettiği (insanlar emrolundu) hadisindeki emir vucup ifade eder, Peygamber sav in (hiç kimse son olarak Kâbe yi tavaf etmeden ayrılmasın) hadisi dede emrin zıddı olan ret vardır, Hanbelî, Şafi'i ve Hanefî mezhebi âlimlerinin de içerisinde bulunduğu âlimlerin çoğunluğuna göre bu, veda tavafinın vacip olduğunu gösterir, Malikiler ise sünnet olduğu görüşündedirler çünkü hayızlı kimse fidye vermeksizin veda tavafinı terk edebilir, eğer veda tavafi vacip olsaydı terk eden kimsenin fidye vermesi gerekirdi.

Buna şu şekilde cevap verilmiştir. Veda tavafinın hayızlı kimseden düşmesi hayızlı olmayanlar için vacip olduğunu gösterir, hayızlı olandan tavafin düşmesine kıyas edilerek nifaslı olandan da tavaf düşer.

Musul Müftüsü, Muhammed Yasin b Abdullah'a göre herkim hac ibadetlerini bitirirde Mekke'de kalmaya devam ederse onun veda tavafi yapmasına gerek yoktur, eğer Mekke'den çıkmak isterse remel (Ardından sa'y yapılan tavafların ilk üç şavtında yapılması sünnet olan hızlıca ve çalımlı yürüyüş.) ve ıztıbâ (“hac ve umre esnasında ihram elbisesinin üst kısmı olan ridânın bir ucunu sağ koltuk altından geçirip sol omuz üzerine atmak, böylece sağ omuz ve kolu açık bırakmak”) yapmaksızın veda tavafi yapması gerekir. Bu tavaf İmam Nevevi'nin daha doğru olan görüşüne göre vaciptir, diğer bir görüşe göre müstehab tır tavaf terk edilirse dem yani kan akıtması sünnet olur. Eğer kişi Mina'dan ülkesine dönmek isterse önce veda tavafi için Mekke ye gitmesi gerekir. Hayız ve nifaslı nın veda tavafi yapmalarına gerek yoktur tavafı terk ettikleri için demde gerekli değildir çünkü onlar bu emre muhatap değillerdir. Ancak kabenin kapısında durup veda için Allah a dua etmeleri müstehabtır.

Her kime veda tavafi vacip olurda tavaf etmeden Mekke'den çıkarsa isyan etmiştir, eğer Mekke ye geri dönemeyecek uzaklıkta bir mesafe yol kat etmemişse geri dönüp tavaf yapması gerekir eğer geri dönemeyecek kadar bir yol kat etmişse geri dönmesine

¹⁸⁸ Nûreddin İtr, 1937'de Halep'de doğdu, 2020'de Şam'da vefat etti. *El-Muamelatü'l-masrufiyye ve'r-rebeviyye ve ilacüha fi'l-İslam ve Ebğazu'l-helal* gibi eserleri bulunur. Hac konusunda da kaleme aldığı üç eseri bulunur. Yazar, “Maza ani'l-mere'?” adlı kitabında, İslam'da kadın ve İslam hukukundaki yerinden bahsetti, bu hükümlere yöneltilen şüphelere karşı bir yanıtlar verdi. Ayrıca, Müslüman olmayanların kadınlarını yetiştirme ve eğitime konusunu ele aldı, evlilik ve dini temelleri üzerine araştırmalar yaptı. Ayrıca “Müslüman Düşünce ve 3. Binyılın Zorlukları” başlıklı beş bölümden oluşan kitabını yayınladı. Bk. Şam Yazarlar Birliği www.odabasham.net.

gerek yoktur, ancak ona dem gerekir, eğer çok uzaklaşmadan geri dönerse dem düşer ancak çok uzaklaşmışsa geri dönse dahi dem gerekir.

Eğer hayızlı ve nifaslı olan kimse Mekke'den ayrılmadan temizlenirse mazereti ortadan kalktığı için veda tavafi yapması gerekir ancak Mekke'den ayrıldıktan sonra temizlenmişse geri dönmesine gerek yoktur.

Veda tavafinın bütün işler yapıldıktan sonra eda edilmesi ve hemen ardından Mekke'den çıkılması gerekir, eğer veda tavafindan sonra mazeretsiz Mekke'de kalır veya bir şeyler satın almak, borç ödemek, arkadaş veya hasta ziyaretinde bulunmak gibi bir işle meşgul olursa tavafi yeniden yapması gerekir. Eğer yolculuğa hazırlanma ve yol için azık satın alma işlerle meşgul olursa tavafi iade etmesine gerek yoktur.¹⁸⁹

Muhammed b. İbrahim Tüveyciri'ye¹⁹⁰ (1916-1992) göre Mekke halkından olmayan her hacıya ülkesine dönmek istediğinde veda hacı yapması vaciptir.¹⁹¹

Yusuf Kardâvî kişi eğer kalabalık sebebiyle veda tavafi yapamazsa ne olur sorusuna şu şekilde cevap verir: veda tavafi ya vaciptir ya da sünnettir. Peygamber (sav) hamile kadının veda tavafi yapmadan gitmesine ruhsat vermiştir çünkü veda tavafi zorunlu bir iş değildir, eğer sorulduğu gibi çok kalabalıksa kişi bu konuda mazeretlidir ve hacı geçerlidir.¹⁹²

Abdülaziz b. Abdullah er-Racihi Bulûğu'l-merâm şerhinde der ki: İbn Abbas'ın "insanlar emrolundu" hadisi hacda veda tavafinın vacip olduğuna delildir. Hayızlı ve nifaslı kimsenin veda tavafi yapması gerekmez, çünkü İbn Abbas'ın "İnsanlar, (Mekke'den ayrılmadan önce) son işleri Beytullah'ı tavaf etmekle emrolundular" hadisi hüküm bina etmektedir, bu hüküm Peygamber'in (sav) insanlar Mekke'den

¹⁸⁹ Bk. Feteva ulemai'l-beledi'l-haram, nr: 3592.

¹⁹⁰ Ebû Abdillâh Hammûd b. Abdillâh b. Hammûd b. Abdirrahmân et-Tüveycirî, 12 Ekim 1916 tarihinde Riyad'ın yaklaşık 170 km. kuzeyinde Südeyr bölgesinin merkezi olan Mecmaa şehrinde doğdu. Elliden fazla eser kaleme aldı. *İthâfû'l-cemâ'a bimâ câ'e fi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâ'a*, *el-İhticâc bi'l-eşer 'alâ men enkere'l-Mehdî el-muntaẓar*, *İşbâtü 'uluvvi'llâh ve mübâyenetihi li-halkıhi ve'r-red 'alâ men ze'ame enne ma'yyete'llâhi li'l-halkı zâtiyyetün*, *Tuhfetü'l-işvân bimâ câ'e fi'l-müvâlât ve'l-mu'âdât ve'l-hubbi ve'l-buğzi ve'l-hicrân ve Taglîzü'l-melâm 'ale'l-müteserri'ne ile'l-fütüyâ ve tağyîri'l-aḥkâm* başlıca eserleri arasındadır.

¹⁹¹ Nüreddin Muhammed İtr el-Haseni, *İ'lamü'l-enam şerhu Bulûğu'l-merâm*, 2/570.

¹⁹² Siddik Hasan Han, *Neylû'l-merâm min tefsîri âyâti'l-aḥkâm*, 3/222.

ayrılırken, “hiç kimse son olarak Kâbe yi tavaf etmeden ayrılmasın” sözünde daha da açıktır.¹⁹³

Daha Doğru olan görüşe göre veda tavafı hacca özel bir şeydir, âlimlerin çoğunluğu bu görüşü tercih etmiş hatta İbn Abdilberr (ö. 463/1071) bu konuda icmâ nakletmiştir. Doğrusu bazı âlimler arasında bu konuda görüş ayrılığı vardır, bazıları umre içinde veda tavafının vacip olduğunu söylemişler ancak tercih edilen görüşe göre veda tavafı yalnızca hac için geçerlidir. Çünkü Peygamber’in (sav) hadisleri hacca ilgili olarak rivayet edilmiştir, aynı zamanda âlimlerin görüşlerinin aksine umre içinde veda tavafı yapmak müstehab tır.¹⁹⁴

Muhammed İbn Ahmed el-İrâkî’ye (1716-1829) göre Kâbe de veda tavafı yapmanın müstehab olduğunda âlimler görüş birliği etmişlerdir, bazıları vacip olduğunu da söylemiştir.¹⁹⁵

Bu doğrultuda Ahmed en Irâkî, Kâbe de veda haccı yapmamış olan kimsenin bir sebebi varsa veya unutmuşsa onun için bir beis yoktur, demiştir.¹⁹⁶

Şuayb el Arnavut’a göre kişi ailesinin yanına dönmek istediğinde kader tavafını yapar, kişi Kâbe’den ayrıldığı ve ona veda ettiği için bu tavaf veda tavafı diye de isimlendirilmiştir, tavafı remle ve say yapmaksızın yedi şavt yapar bu tavaf ÂFÂKÎ (Mikât sınırları dışında oturan kimseler için kullanılan terim) için vaciptir. Çünkü Peygamber (sav) “kim Kâbe’yi tavaf ederse yapacağı son iş beyti tavaf etmek olsun”¹⁹⁷ buyurmuştur. Mekke’de olanların kableden ayrılmayacaklarından tavaf yapmalarına gerek yoktur.¹⁹⁸

Veda tavafı konusunda mütekaddimûn ve muasır müçtehit âlimlerin görüşlerine baktığımız zaman hacda, veda tavafının müstehab veya sünnet olduğuna işaret eden çok az görüş vardır. Umrede vacip olduğuna dairde çok az görüş vardır, bazıları umrede müstehab olduğunu söylemişlerdir, ancak en doğru ve tercih edilen görüşe

¹⁹³ Bk. *Muhtasarü'l-fikhi'l-İslami*, s. 667.

¹⁹⁴ Yûsuf el-Kardâvî, *Mietü süal mine'l-hacci ve'l-umra*, nr: 63/99.

¹⁹⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/490.

¹⁹⁶ Bk. Müstenidü's-Şia, 13/89.

¹⁹⁷ Buhari, 1755; Müslim, 1327.

¹⁹⁸ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 1/485.

göre hacda veda tavafı yapmak vaciptir, kim bilerek terk ederse ona dem gerekir. Bu görüşü tercih etmemizin birinci sebebi İbn Abbas'ın ("İnsanlar, (Mekke'den ayrılmadan önce) son işleri Beytullah'ı tavaf etmekle emrolundular) hadisi, ikinci sebebi Peygamber sav in (hiç kimse son olarak Kâbe'yi tavaf etmeden ayrılmasın) hadisidir.¹⁹⁹

İbn Teymiyye: ye göre veda tavafı rükün değildir bilakis vaciptir, veda tavafı haccın tamamı değildir, ancak Mekke'den çıkan herkesin veda tavafı yapması gerekir, doğru olan görüşe göre Mekke'de ikamet eden kimsenin veda tavafı yapmasına gerek yoktur. Âlimlerin bir görüşüne göre veda tavafının hacının Mekke'den ayrılırken yerine getirmesi gereken son vacip olması herhangi bir engel sebebiyle ihrama girmenin vacipliği gibi olmasıdır yoksa bunun vacipliği haccın İslam için vacipliği gibi değildir.²⁰⁰

İbn Teymiyye veda tavafını sadece umre ve hac ile sınırlandırmamıştır, bilakis herkesin Mekke ye ihramlı olarak girdiği gibi, Mekke'de ikamet etmeyip de oradan çıkmak isteyen herkes için de veda tavafı gereklidir

¹⁹⁹ Müslim, 1328.

²⁰⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû' u fetâvâ*, 13/173.

4. DİYARBAKIRLI MEHMET SAİD PAŞA’NIN TABSİRATÜ’L-İNSAN ESERİNİN SADELEŞTİRİLMESİ

Sözlükte “ziyaret, Kâbe ziyareti; imar” anlamlarına gelen umre fıkhıta ihrama girerek Kâbe’yi tavaf edip Safâ ile Merve arasında sa’y yapmayı ifade eder. İ’timâr “umreyi eda etmek”, mu’temir “umreyi eda eden kimse” demektir. Umre kelimesinin kökeni, Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin “beyt-i ma’mûra... Andolsun ki” (Tur, 4) ayetindeki “ma’mûra” kelimesi, umre kelimesi ile aynı kökten gelmekte olup bir görüşe göre Semada bulunan ve meleklerin ziyaretiyle şenlendiği bir evin, bir mescidin adıdır. Diğer bir görüşe göre ise Kâbe’nin adıdır. Bu yorumda “ma’mûra” kelimesinin, “gelen gideni çok olan, ziyaretçileriyle şenlenen ve bakımlı olan yer” manaları esas alınmıştır. Başka bir ayette ise, “Allah’ın mescidlerini ancak ...imar edebilir” (Tevbe, 18) denilmektedir. Buradaki “imar” kelimesi de “umre” kelimesi ile aynı kökten türemiş olup onarım, bakım, aydınlatma ve koruma işleri anlamında kullanılmıştır.

4.1 Vakti

Bütün İslam âlimlerine göre umre yapmanın özel bir vakti yoktur ve dileyen istediği zamanda bu ibadeti eda edebilmektedir. Diğer taraftan Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâmın, “Ramazan’da yapılan umrenin sevabı haccın sevabı ile veya benimle yapılan haccın sevabına denktir”²⁰¹ buyruğu gereği özellikle ramazanda yapılmasının ayrı bir sevabı vardır. Dolayısıyla umre, belirli bir vakitle sınırlanmış değildir. Bu yüzden dileyen, isteği zamanda ve Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâmın belirlediği yerlerden başlayarak umresini yapabilir. Fakat Harem bölgesinde oturan Mekkeliler ve Mekke ya da Harem bölgesinde geçici olarak ikamet edenler Harem-Hil sınırına giderek oradan ihrama girerler. Çünkü Hz. Peygamber, kırân haccında yaptığı umreden sonra Hz. Âişe’ye Ten’im’den tekrar umre yaptırmıştır.

Ölen veya umre ibadetini yapacak gücü kendinde bulamayan kimselerin yerine niyabeten umre yapmak caizdir. Fakat başkası yerine umre yapacak kişi önce kendisi için umre yapmalıdır. Umre tavafı esnasında tıpkı kudüm haccında olduğu gibi ıztıbâ’,

²⁰¹ Buhari, 1863.

yani ihram elbisesinin üst kısmı olan ridânın bir ucunu sağ koltuk altından geçirip sol omuz üzerine atmak, böylece sağ omuz ve kolu açık bırakmak sünnettir. Keza sa'y yapılan tavafların ilk üç şavtında erkeklerin hızlı adımlarla ve çalımlı şekilde yürümesi (remel) de sünnettir. Yine sa'y yapılan yerin belirli bölgesinde (günümüzde yeşil ışıkla aydınlatılmış direkler arasında) kısa adımlarla süratli ve çalımlı yürümek (hervele yapmak) da Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın sünnetleri arasında yer alır. Fakat bu hüküm sadece erkekler içindir, kadınları kapsamaz. Diğer taraftan Arafta'ta vakfe yapmak ve şeytan taşlamak dışında umrenin kuralları ile haccın kuralları aynıdır.

4.2 Umre İle İlgili Konular

4.2.1 Çağdaş Âlimlerin Umrenin Hükümü Konusundaki Görüşleri

Çağdaş âlimlerden önce selef uleması umrenin hükümü konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hanefî ve Mâlikîler'e göre kişinin hayatında bir defa umre yapması müekked sünnettir. Şâfîîler'e göre ve Hanbelî mezheplerinde tercih edilen görüşe göre hayatta bir defa umre yapmak farzdır. Hanbelîler'e göre şartları gerçekleştiği zaman umre hemen yapılmalıdır, Şâfîîler'e göre ise geciktirilmesi câizdir.

Buradan hareketle çağdaş âlimler arasında da umrenin hükümü ihtilaf konusu olmuştur. Nûreddîn İtr (1937-2020), umrenin sünnet olduğu görüşündedir.²⁰² Bu görüşünü, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın şu hadisine dayandırır: “Cabir b. Abdullah'tan rivayet edildiğine göre bir bedevi, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâma geldi ve “Ye Resûlullah! Umre farz mıdır?” diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, “Hayır, fakat umre yapmak senin iyiliğinedir”²⁰³ buyurdu. Nûreddîn İtr'a göre hadisteki “hayır” ifadesi, umrenin farz olmadığını, “umre yapmak senin iyiliğinedir” ifadesi ise bunun sevap olduğunu ifade etmektedir. Bu da umrenin sünnet olduğunu gösterir ki Hanefî ve Mâlikîler bu görüştedir.²⁰⁴

²⁰² Nûreddîn Muhammed İtr el-Haseni, *İ'lamü'l-enam şerhu Bulûğu'l-merâm*, 2/469.

²⁰³ Tirmizi, 3/270.

²⁰⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/206.

Şuayb el-Arnaût'a (1928-2016) göre de umre sünnet olup kişi, hac ibadetini tamamlar tamamlamaz umresini yapmalıdır. Kendisi, bu görüşünü Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın, "Hac ile umreyi ardı ardına yapmak, ömrü ve rızkı artırır, fakirliği ve günahı, körüğün demirdeki pası giderdiği gibi giderir." hadisine dayandırmıştır.²⁰⁵ Yine, "Hac ibadetini yerine getirmek cihaddır, umre ise nafilidir"²⁰⁶ hadisinden de bu hükme varmıştır. Diğer taraftan "Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin." (Bakara, 196) ayeti de umreye başladıktan sonra bitirmek gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla umreyi yapmak farz değil, bilakis başladıktan sonra bitirmek farzdır ki bu umrenin farz olduğu anlamı taşımamaktadır.²⁰⁷

Suudi Arabistanlı âlim Tüveycirî (1916-1992) de umrenin müekked sünnet olup senenin her vakti yapılabileceği görüşündedir. Fakat hac zamanı yapmak, diğer zamanlara göre daha faziletlidir. Ramazan'da umre yapmak hac ibadetin sevabını denk olup bunu sürekli ve sık sık yapmak sünnettir; umreye başladıktan sonra tamamlamak ise vaciptir.²⁰⁸

Muhammed Yâsîn el-Fâdânî (1916-1990) umrenin hükmü konusunda birincisi yeni ikincisi eski olmak üzere iki meşhur görüş bulunduğunu bilirmiş, yeni görüşe göre farz, eski görüşe göre farz değil, sünnet ve müstehab olduğunu ifade etmiştir. Muhammed Yâsîn, bu görüşünü, "Hac ve umre iki farzdır"²⁰⁹ hadisine dayandırmıştır. Bu konuda kendisi şunları ifade etmiştir: "Biz Şâfîler'e göre umre, hac gibi farz olup haccın sıhhat şartlarının her birini taşır. Buna gücü yeten herkes, ömründe bir defa umre yapmalıdır, Allah en iyisini bilir."²¹⁰

Suudi Arabistan İlmi Araştırmalar ve Fetva Dairesi (İdârâtü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ) bünyesinde bulunan İlmi Araştırma ve Fetva Heyeti'nin (el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ), 11/616 sayılı fetvasında, delillerin umumundan hareketle Mekke'de Hil bölgesinde oturan kimselerin ömürde bir defa umre yapmalarının farz olduğu ifade edilmiştir. 11/334 sayılı bir fetvada da, "Umre ibadeti, daha sonraki bir

²⁰⁵ Tirmizi, 810; Nesai, 5/115.

²⁰⁶ İbn Mâce, 2989.

²⁰⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i'l-Muhtâr*, 1/490.

²⁰⁸ Bk. Muhatsaru fikhi'l-İslami, s. 660.

²⁰⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/572.

²¹⁰ Sıddık Hasan Han, *Neylû'l-merâm min tefsîri âyâtî'l-aḥkâm*, 3/146.

umreye kadar işlenecek günahlara kefarettir. Mebrûr haccın mükâfatı ise, ancak cennettir.”²¹¹ hadisine dayanılarak bir yıl içerisinde birkaç kez umre yapmanın caiz olduğu bildirilmiştir.

Şehâbeddin Ahmed Amîre el-Burullusî ve Kalyûbî, Şâfiî fakihi ve müfessir Mahallî'nin (ö. 864/1459) *Kenzü'r-râğıbîn fî şerhi Minhâci't-tâlibîn*'i üzerine haşiye olarak kaleme aldıkları ki eserde şunları ifade ederler: “Mahallî, hâkim görüşe göre umrenin de hac gibi farz olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşünü de “Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin” (Bakara, 196) ayetine dayandırmaktadır. Mahallî'ye göre ayette hac ve umrenin tam bir şekilde yapılması istenmektedir. Diğer görüşe göre ise umre sünnettir. Nitekim “Cabir b. Abdullah'tan rivayet edildiğine göre bir bedevi, Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâma geldi ve “Ye Resûlullah! Umre farz mıdır?” diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, “Hayır, fakat umre yapmak senin iyiliğinedir”²¹² buyurmuştur.²¹³ Nevevî (ö. 676/1277) bu hadisin zayıf olup delil mahiyeti taşımadığını ifade etmiştir.” Kalyûbî, bu akli yaptıktan sonra “Umreye “umre” denilmesi, hac gibi ömürde bir defa yapılmasının farz oluşundan ileri gelir.” demiştir. Şehâbeddin Ahmed Amîre el-Burullusî ise, “Hac, umre yerine geçseydi ayrı ayrı zikredilmesi gerekmezdi. Örneğin gusül, abdesti de içine aldığından ayrıca zikredilmemiştir. Çünkü “temizlik” gusül kapsamındadır. Dolayısıyla hac ayrı, umre ayrıdır.”

Suudi Arabistan müftüsü Abdülazîz b. Bâz'a (1912-1999) göre ise güç ve imkânı olan her mükellefin doğruya daha yakın olan görüşe göre umre yapması farzdır. Nitekim Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, kendisine sorulan “İslam nedir?” sorusuna, “Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, ramazan orucunu tutman, yoluna güç yetirebilirsen Kâbe'yi hac etmen ve umre yapmandır.” buyurmuştur. Bu hadis, Dârekutnî (ö. 385/995) ve İbn Huzeyme (ö. 311/924) tarafından sahih isnatla rivayet edilmiştir. Dolayısıyla güç yetirebilen her mükellef erkek ve kadına ömürde bir defa

²¹¹ Bk. Feteva ulemai'l-beledi'l-haram, nr: 1011.

²¹² Tirmizi, 3/270.

²¹³ Kalyûbî, *Hâşiyetü'l-Kalyûbî 'alâ Şerhi'l-Mahallî 'ale'l-Minhâc*, 2/142.

hac ve umre yapmak farzdır. Doğru olan görüş bu olup Mekke ahalisi de bu hükmün kapsamındadır.²¹⁴

Son dönem Suriye ulemâsının fıkıh usulü alanında yetişmiş ender şahsiyetlerinden biri olan Mustafa Sa'îd El-Hinn (1923/2008) de umrenin, Şâfiîler'in hâkim görüşüne göre hac gibi farz olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşü Şâfiîler Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'le delillendirmişlerdir. Bu çerçevede "Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin" (Bakara, 169) ayetini hac ve umreyi tam bir şekilde yerine getirin şeklinde anlamışlar, ayrıca Hz. Aişe'nin "Kadınlara cihat farz mıdır?" sorusuna Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın "Savaşız cihat vardır ki o da hac ve umredir"²¹⁵ cevabını delil getirmişlerdir.

Önemli elektronik fetva platformlarından biri olan İslamweb sayfasında ise ramazanın sonunda annenin yerine umre yapılması ile ilgili soruya şu şekilde cevap verilmiştir: "Ölmüş birinin ya da kendi başına buna gücü yetmeyen birinin yerine farz veya nafilâ niteliğinde umre yapmak caizdir. Eğer kişi, farz olan umreyi kendi yapmışsa, onun yerine başkası nafilâ umre yapabilir. Aksi halde yapamaz. Cumhur da bu görüştedir. Tercihe şayan olan görüş budur."²¹⁶

Bunlardan hareketle çağdaş âlimler, umrenin hükmü konusunda ihtilaf etmişlerdir. Meşhur olan görüşe göre ister temettu' haccı gibi hac ile birlikte yapılsın isterse de tek başında yapılsın umreyi ömürde bir defa yapmak farzdır. Bunun birkaç sebebi vardır:

- 1) Gerek mütekaddimun gerekse de müteahhirun âlimleri bunun farz olduğunu ifade etmişlerdir.
- 2) Kur'ân-ı Kerîm'de ve Sünnet'te hac ve umre birlikte zikredilmiştir. "...Hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin..." (Bakara, 158) "Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin" (Bakara, 196) Diğer taraftan Hz.

²¹⁴ Abdülazîz b. Bâz, *Mevsuatü'l-fetava'l-baziyye*, 3/270.

²¹⁵ Mustafa Sa'îd el-Hinn, *Fıkhü'l-menheciyye*, 1/116.

²¹⁶ İslamweb, nr: 11927.

Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm, “Allah’ın elçisi üçtür: 1. Gazâ eden (Düşmanla savaşı) 2. Hacceden 3. Umre yapan. Bunlar dua etseler kabul olur, isteseler verilir.”²¹⁷ buyurmuş ve hac ve umreyi beraber zikretmiştir. Bir başka rivayete göre ise adamın biri Resûlullah’a omuzunda zaferanla boyanmış bir cübbe giyili olarak geldi ve, “Ya Resûlullah! Bana umremde nasıl davranmamı emredersin?” diye sordu. Bunun üzerine “Allah için, haccı da umreyi de tamamlayın” ayeti nazil oldu ve Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm “Umreden soran adam nerede?” dediğinde, adam, “İşte buradayım” dedi. Resûlullah (sav), “Üzerindeki elbiseni at, sonra guslet ve gücün yettikçe ağzına burnuna su çek. Sonra haccında ne yapıyorsan, umrende de onu yap” buyurdu.²¹⁸

- 3) Hadislerde hacdan bahsedilen yerlerde hemen ardından umrenin de yapılması belirtilmiştir.

4.2.2 Mütakaddimîn ve Muteahhirîn Fakihlerin Çoğunluğuna Göre Umrenin Rükünleri

Mâlikî ve Hanbelîler’e göre umrenin rükünleri; ihram, Kâbe’yi yedi şavt tavaf etmek, Safâ ile Merve arasında yedi tur sa’y yapmak şeklinde üç rüknü vardır. Şâfiî mezhebinde tıraş olmak da umrenin rükünlerine dâhildir. Hanefîler’e göre ise umrenin tek rüknü olup o da tavaftır. Onlara göre ihram, umrenin rüknü değil şarttır. Hanefîler’in bu görüşü benimsemelerinin iki sebebi vardır. Birincisi Kur’ân-ı Kerîm’de, “Kadîm evi (Kâbe) tavaf etsinler.” (Hac, 29) buyrulmuştur. İslam alimleri de bu konuda görüş birliği etmişlerdir. Safâ ile Merve arasında sa’y yapmak ve tıraş olmak ise, umrenin vacipleri arasında yer alır.²¹⁹

Abdülazîz b. Bâz, umrenin ihram, tavaf ve Safâ ile Merve arasında sa’y olmak üzere üç rüknü olduğu görüşündedir. İbn Useymîn de bu görüştedir. Mustafa Sa’îd El-Hinn ve Mustafa el-Bennâ (1926/1985) ise umrenin dört rüknü olduğu görüşündedirler. Birincisi bilinen şekilde ihrama girmek, ikincisi tavâf-ı kudûm²²⁰ yapmadan direk

²¹⁷ Abdülazîz b. Bâz, *Mevsuatü'l-fetava'l-baziyye*, nr: 18773.

²¹⁸ İbn Useymîn, *Feteva*, nr: 224.

²¹⁹ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'*, 2/227.

²²⁰ Mekke’ye gelişi (kudûm) münasebetiyle yapıldığı için bu şekilde adlandırılmıştır.

umre tavafı yapmak, üçüncüsü Safâ ile Merve arasında sa'y, dördüncüsü ise saçları tıraş edip veya kısaltıp tahallül yapılır, yani umreden çıkılır.

Ezher İslam hukukçusu Muhammed ez-Zührî el-Gamrâvî, Şâfiî fakihi İbnü'n-Nakîb el-Mısrî'nin (ö. 769/1368) *Umdetü's-sâlik ve 'uddetü'n-nâsik* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Envârü'l-mesâlik* adlı şerhinde şunları ifade eder: “Mekke'ye dışarıdan gelen kimse, tavâf-ı kudûm yapmadan umre tavafı yapar, ardından Safâ ile Merve arasında sa'y eder, sonra başını tıraş eder veya kısaltır. Buna göre umrenin rükünleri; ihram, tavaf, Safâ ile Merve arasında sa'y ve tıraş olmak üzere dördtür.”²²¹

Ahmed b. Muhammed Mehdî en-Nerrâkî (ö. 1245/1829)²²², umreyi farz ve mendup olmak üzere ikiye ayırır. Farz olan umre, temettu' umresi olup Şia'ya göre farzdır. Mendup olan umre ise, tek başına yapılan umre olup senenin her hangi bir zamanında yapılabilir. Temettu' umresinin ihram, tavaf, tavaf namazı, sa'y ve tıraş olmak üzere beş rüknü vardır. Temettu' umresinde tıraş olmak gereklidir. Münferit olarak yapılan ve mendup olan umrenin ise yedi rüknü vardır. Temettu' umresi farzdır ancak Mekke'de yaşamayanlar sadece hac aylarında bu umreyi yapabilirler. Bu umre ile münferit umre düşer. Bu umrede saç kısaltılır, tıraş edilmez. Münferit hac ise em dışarıdan gelenlere hem de Mekke'de yaşayanlara farzdır.

4.2.3 Umre'de Veda Tavafı

Buraya kadar mütekaddimun müteahhirun fakihlerin umre ve bunun farz olup olmadığı konusunda ki görüşlerini belirtildi. Burada ise umre için vedâ tavafının olup olmadığı konusu üzerinde durulacaktır. Veda tavafı, bu isimle anıldığı gibi ardından hacılar memleketlerine dönecekleri için “sader” tavafı ve Kâbe son defa görüldüğü için “âhirü'l-ahd” tavafı şeklinde de adlandırılmaktadır.

²²¹ Abdülazîz b. Bâz, *Mevsuatü'l-feteva'l-baziyye*, nr: 18773.

²²² Ahmed b. Muhammed b. Mehdi b. Ebuzer el-Nerraki, geç dönem İmamiyye mezhebinin en önde gelen isimlerinden biridir. Pek çok dalda eser kaleme almıştır. Fıkıh ve usul alanında makbul bir yeri vardır. Rivayete göre tahsilini bitirince, hiçbir bilginin bulunmadığı Kaşan'a yerleşmiş, onun çabaları sayesinde bölgede pek çok bir süre sonra pek çok mümtaz şahsiyet ve âlim yetişmiştir. Ders halklarına pek çok alim ve önemli şahsiyet katılmıştır. *Camîu's-saadat fi'l-ahlak*, *Mutemidu's-Şia fi ahkamî's-Şeria*, *Levamiu'l-ahkam fi fikhî's-şeria* ve *et-Tuhfetü'l-radaviyye fi'l-mesaili'd-diniyye* başlıca eserleri arasında yer alır.

Suudi Arabistanlı âlimi Tüveycirî, Mekke halkı dışında ülkesine dönmek isteyen bütün hacıların veda tavafi yapmaları gerektiği, bunun farz olduğu görüşündedir. Fakat umre yapanlar için ister Mekke’li olsun ister başka şehirli veda tavafi yamasının gerekli olmadığını ifade etmiştir.²²³ Suudi Arabistan İlmi Araştırmalar ve Fetva Dairesi (İdârâtü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve’l-İftâ) bünyesinde bulunan İlmi Araştırma ve Fetva Heyeti’nin (el-Lecnetü’d-Dâime li’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve’l-İftâ), 11/336 sayılı fetvasında da umre yapan kimselerin veda tavafi yapmalarına gerek olmadığı, böyle bir farziyeti bulunmadığı belirtilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm, kaza umresi yaptıktan sonra Mekke’den çıkacağı esnada veda tavafi yapmamıştır.²²⁴

İbn Useymin’e göre umre yapan kişinin niyeti, Mekke’ye geldiğinde tavaf edip Safâ ile Merve arasında sa’y yapmak sonra da saçını kısaltmak veya tıraş etmek ise veda tavafi yapmasına gerek yoktur. Çünkü umre için yaptığı tavaf, veda tavafi yerine de geçer. Fakat umre yapıp da Mekke’de kalmaya devam eden kişi, döneceği vakit veda haccı yapması gerekir. Bunun dayanakları şunlardır:

- 1) Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâmın “Hiçbiriniz Kâbe’ye uğramadan Mekke’den ayrılmasın!”²²⁵ şeklindeki hadisi, genel bir hüküm içerir. Bu genel ifadedden, Mekke’den çıkmak isteyen herkesin tavaf yaptıktan sonra çıkması gerektiği anlaşılır.
- 2) Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm, umrenin, “küçük hac” veya “Umre küçük haccdır”²²⁶ diyerek hac gibi niteliğe sahip olduğunu beyan etmiştir.
- 3) Bir rivayette Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm, sahâbî Ya’lâ b. Ümeyye’ye (ö. 60/679-80), “Hacda ne yapıyorsan umrede de öyle yap!”²²⁷ buyurmuştur. Bu ifadedden anlaşılan odur ki hacda yapılan veda tavafi, umrede de yapılmalıdır. Arafat’ta vakfe yapıp Müzdelife ve Mina’da geceleyenlerin veda

²²³ Bk. Müsnedü’s-Şia, s. 119.

²²⁴ Bk. Muhatsaru fikhi’l-İslami, s. 664.

²²⁵ Bk. Fetva ulemai’l-beledi’l-haram, nr: 1013.

²²⁶ Müslim, 1327.

²²⁷ Dârekutnî, es-Sünen, 2/285.

tavafı yapmadan çıkabilecekleri yönünde âlimlerin icma ettikleri kimseler dışında kimse bu hükümde istisna değildir. Çünkü bu icma, umre için geçerli değildir. Zira tavaf ettikten sonra kişi üzerindeki sorumluluğu atmış olur. Bu nedenle veda tavafı yapmadan çıkmak, bazı âlimler tarafından yanlış görülmüştür.²²⁸

Abdülaziz b. Abdullah er-Râcihi ise, hacda veda tavafı yapılmasının farz olduğunu bildiren hadisi belirttikten sonra doğruya daha yakın görüşe göre bunun sadece hacca özgü olduğunu, âlimlerinin çoğunu bu görüşte olduğunu, hatta İbn Abdülber En-Nemerî'nin (ö. 463/1071) bu konuda icma naklettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla umrede veda tavafının farz olduğunu söyleyen kimi âlimlerin aksine tercihe şayan görüş bunun hacca has olduğudur. Çünkü hadisler, hac ibadeti bağlamında gelmektedir. Fakat Mekke'den çıkılacağı zaman veda tavafı yapmak müstahaptır.²²⁹

Abdülazîz b. Bâz'a göre de daha doğru ve tercihe şayan görüş, umrede veda tavafı farz değildir, müstahaptır sadece. Dolayısıyla umre yapan birisi, veda tavafıyla bunu sonlandırır ve çıkarsa daha faziletlidir; yapmadan çıkana ise bir sorumluluk yoktur. Hacda ise veda tavafı farzdır. Nitekim Hz. Peygamber aleyhi's-salâtu ve's-selâm, "Hiçbiriniz Kâbe'ye uğramadan Mekke'den ayrılmasın!" buyurmuştur. Bu hacılara yönelik bir hitap ve talimat olup İbn Abbas bunu "emir" olarak açıklamıştır. Buna göre hacıların son işi Kâbe'yi tavaf etmektir. Fakat hayız ve nifas kanı gelen kadınlar için hafifletme yoluna gidilerek bu sorumluluk onlardan kaldırılmıştır. Kısaca umrede veda tavafı yapmak vacip değildir.²³⁰

Mesele son derece açıktır. Hac ve umrede veda tavafı yapmanın farz olduğu görüşünü öne süren âlimler, "Hiçbiriniz Kâbe'ye uğramadan Mekke'den ayrılmasın!" hadisinin zahirine dayanarak bu hükme varmışlar ve Arafat'ta vakfe yapıp Müzdelife ve Mina'da geceleyenler dışında herkesin bu tavafı yapması gerektiğini, zira yasağın umum bildirdiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle de hac ve umre yapan herkesin veda tavafı yapmalarının farz olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Veda tavafının umrede müstehab olup farz olmadığı yönünde görüş bildirenler ise Hz. Peygamber aleyhi's-salâtu ve's-selâmın dört kez umre yapıp hiçbirinde veda tavafı yaptığına yönelik

²²⁸ Müslim, 1180.

²²⁹ Bk. Feteva ulemai'l-beledi'l-haram, nr: 1013.

²³⁰ Abdülaziz b. Abdullah er-Râcihi, *el-İfham fi şerhi Bulûgu'l-merâm*, 1/416

rivayetin bulunmamasını göstermişler ve eğer bu tavafı yapmış olsa idi illaki bunun nakledileceğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmdan böyle bir uygulama nakledilmediğine göre umrede veda tavafı yapmak farz değildir. Ayrıca hayız ve nifas kanı gelen kadınların veda tavafı yapmamalarına izin verilmesi de bunun farz olmadığını göstermektedir.

Burada tercihe şayan görüş, umre yapan kimsenin Mekke'den çıkarken veda tavafı yapmasının müstehab olduğu yönündeki görüştür.

4.2.4 Haram Parayla Hac ve Umre Yapmak

Hac ile umre hususunda ortak hükme sahip olması sebebiyle bu mesele sona alınmıştır. Mütekaddimun ve müteahhirun âlimlerinin bu konudaki görüşlerine bakıldığında çoğunun haram parayla yapılan hac ve umrenin geçerli olup sorumluluğu kişinin üzerinden kaldırdığı görüşünde oldukları görülmektedir. Fakat kişinin, söz konusu malı haram yolla kazanmasından ötürü günahkâr olacağı ve hesabını vereceği belirtilmiştir. Buradan hareketle âlimlerin çoğunluğu, haram parayla hac yapan kimsenin, bu sorumluluğun üzerinden kalkacağı fakat bununla beraber söz konusu para sebebiyle günaha girmiş olacağı görüşündedir. Yani bu parayı bir ibadet için harcaması onu günahkâr olmaktan çıkaramamaktadır. Bu noktada Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe* adlı eserinde şunları söyler: “Haram para veya gasp edilmiş binekle hac eden kişi bu suçları sebebiyle günahkâr olmakla birlikte haccı geçerlidir ve mezhebimize göre ecrini de alır. Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, el-Abderî ve pek çok fakih bu görüştedir. Buna karşın Allah'ın temiz olup ancak temiz olanı kabul ettiğini söyleyerek bu şekilde yapılan haccın makbul olmadığı görüşünde olan da vardır. Örneğin Ahmed b. Hanbel, bunun ecrinin olmadığını ifade etmiştir. Fakat hac, özel bir ibadet olup diğerlerinin haram olması bunun dışında bir hükümdür.

Elektronik fetva merkezi İslamweb'de, faizli işlem yapan bankada çalışmak suretiyle kazanılan parayla yapılan umrenin makbul olup olmadığı yönündeki soruya şu şekilde cevap verilmiştir: “İlk olarak bir ibadetin geçerli olması ile onun kabul olması arasında fark vardır. Bir ibadetin kabul edilmesi, gaybi olup bunu Allah'tan başka kimse bilemez. Bu bağlamda bir ibadet geçerli olup kişiden sorumluluğu kalkarken riya ve

benzeri ibadetleri boşa çıkaran sebepler dolasıyla Allah katında kabul edilmeyebilir. Buradan hareketle biz sadece, bir ibadetin doğru bir şekilde yerine getirilip getirilmediğini tayin edebiliriz. Bu nedenle hac ve umrenin haram mal ile yapılması, âlimler tarafından geçerliliğinden ayrı olarak ele alınmıştır. Bu noktada âlimlerin çoğunluğuna göre bu şekilde yapılan hac ve umre geçerlidir, kişiden sorumluluğu kaldırır. Ancak geçerli olmadığı yönünde görüş bildirenler de vardır.²³¹

Ürdün Genel Fetva Kurulu²³² tarafından ise çalıntı veya faiz yoluyla kazanılan parayla yapılan hac ve umre konusunda şunlar ifade edilmiştir: “Hırsızlık haram olup büyük günahlardan biridir. Faiz de böyledir. Bu doğrultuda çalmak veya faiz yoluyla elde edilen paradan faydalanmak caiz değildir. Bu noktada çalıntı veya faiz yoluyla elde edilen parayla yapılan hac geçerlidir, kişinin üzerinden farziyeti düşürür fakat kişi bu hacdan sevap alamaz. Bilakis haram olan bir parayı kullanması nedeniyle Allah katında günahkârdır. Nitekim Hz. Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm şöyle buyurmuştur: ‘Ey İnsanlar! Allah Teâlâ temizdir; sadece temiz olanları kabul eder. Allah Teâlâ peygamberlerine neyi emrettiyse müminlere de onu emretmiştir. Allah Teâlâ Peygamberlere, ‘Ey peygamberler! Temiz ve helâl olan şeylerden yiyin, iyi ve faydalı işler yapın!’ buyurmuştur. Müminlere de, ‘Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin’ buyurmuştur.’ Resûl-i Ekrem daha sonra şunları söyledi: “Bir kimse Allah yolunda uzun seferler yapar. Saçı başı dağınık, toza toprağa bulanmış vaziyette ellerini gökyüzüne açarak: Yâ Rabbi! Yâ Rabbi! diye dua eder. Hâlbuki onun yediği haram, içtiği haram, gıdası haramdır. Böyle birinin duası nasıl kabul edilir!’²³³ Buradan hareketle hac farziyetinin düşmesi, bunun kabul edileceği ve kişinin sevap kazanacağı anlamına gelmez. Çünkü haccın geçerliliğin o haccın hangi parayla yapıldığının bir ilgisi yoktur. Dolayısıyla haccın bazı rükün ve vacipleri vardır ki bunları yerine getirilince farziyeti ve sorumluluğu kişiden kalkar. Nitekim Nevevî, *Muğni’l-muhtâc* (2/222) adlı eserinde şöyle geçmektedir: ‘Gasp edilmek suretiyle elde

²³¹ İslamweb, nr: 384337.

²³² Ürdün Genel Fetva Kurulu, 1921’de Ürdün Haşimi Krallığı’nda kuruldu. Kuruluşundan itibaren, Hanefi mezhebine dayalı fetva verilmesini benimsemiştir ki bu mezhep zamanında Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanmıştır. Müftü, ibadet, muamelat veya ahvâl-i şahsiyye (kişinin doğrudan şahsiyle ilgili hukukî haller) ilgili sorulara cevap verir ve her büyük ve küçük şehirde bir hâkim yanında bir müftü atanmıştır. Hâkim, sosyal sorunların çözümü için müftüden yardım alır. Müftü aynı zamanda, kendi yetkisi altına girmeyen ve delil ve şahitlere ihtiyaç duyan konuları hâkime sevk eder. Fetva, 1941 yılında Yüksek İrade tarafından Şeyh Hamza el-Arabî’nin Ürdün Müftüsü olarak atanana kadar bu şekilde devam etti. 1966 yılında, İslam Vakıfları Yönetmeliği çıktı ve Müftü, Vakıflar Bakanı’na bağlı hale geldi.

²³³ Bk. Lecnetü’l-iftâ’, nr: 3207

edilen para gibi haram parayla hac veya umre yapan kişiden farziyet kalkar. Aynı şekilde gasp edilmiş bir arazide veya bir elbiseyle kılınan namazın geçerli olması gibi bu da geçerli olur.’ Bu açıklamalardan hareketle çalıntı veya faiz yoluyla elde edilen parayla yapılan hac, kişiden farziyeti kaldırır fakat hırsızlığın, faiz yemenin ve haram parayı harcamanın günahından kişi kurtulamaz. Bu nedenle kişi tövbe etmeli ve hakları sahiplerine iade etmelidir. Allah en iyisini bilir.”

Yûsuf el-Kardâvî, faiz yoluyla kazanılan parayla yapılan haccın hükmünü soran kişiye şu cevabı vermiştir: “Eğer kişi, geçimini sağlamak için bankada çalışıyor ve başka bir iş bulamayıp bu işe de mecbur kalıyorsa zaruretler haramları mubah kılar. Buradaki ihtiyaç, zaruret mertebesine yükselir. Dolayısıyla kendine özel durumları sebebiyle bankada çalışmak kişiye mubah olur. Fakat her halükarda ben kardeşlerime, ihtiyat teklif ederek tamamen helal parayla kazanılmış bir parayla tekrar hac yapmalarını tavsiye ediyorum. Zira haccın kabul şartlarından biri de temiz ve şüphe taşımayan parayla yapılmasıdır. Kuşkusuz faizli işlem yapan bankada kazanılan para şüphelidir. Fakat böyle bir parayla yapılan haccın da geçerli olduğu konusunda kardeşlerim rahat olsunlar ki helal parayla ikinci bir hac yapabilmek için fırsat gözetinler. Umulur ki haccı bu suretle kabul olur.”²³⁴

Cezayirli âlim Muhammed Ali Ferkûs’a göre de haram parayla yapılan hac, tercihe şayan görüşe göre geçerli olup kişiden hac sorumluluğunu kaldırır. Fakat haram parayı kullanması sebebiyle de kişi günahkâr olur. Bu şekilde yapılan haccın da sevabı yoktur. Çünkü kişinin hac mükellefiyetinden kurtulmak için yapılan bu mali harcamaya kişi malik değildir. Bu harcamanın helal olması durumunda ancak sevap söz konusu olabilir. Aksi halde olmaz. Ama hac geçerli olur. Çünkü mali harcama, haccın sıhhat veya geçerlilik şartları arasında yer almaz. Bu Mekke’ye uzakta olan kimsenin hac için ihtiyaç duyduğu şarttır. Mekke’ye yakın olan için para harcama söz konusu olmayıp haccı yine geçerlidir. Bunların haclarının geçersiz olduğuyla ilgili âlimlerden her hangi bir nakil söz konusu değildir. Dolayısıyla her iki taraf da hac farziyetinin üzerlerinden atmış olurlar. Bu noktada haram parayla hac kimselerin

²³⁴ Yûsuf el-Kardâvî, *Mietü süal mine’l-hacci ve’l-umra*, s. 20-21.

haccının merdud olduğu yönündeki hadis²³⁵ ve benzerlerinin senetleri zayıf olup delil niteliğı taşımazlar.²³⁶

Abdülazîz b. Bâz'a göre de kurallarına uygun şekilde yapılan hac geçerlidir fakat haram yolla kazanılan para sebebiyle de kişi bu suçundan dolayı günaha girer. Dolayısıyla tövbe etmesi gerekir. Haram yolla kazanılan parayla yapıldığından dolayı da hac eksik olarak nitelenir fakat farziyeti kişiden düşer.²³⁷

²³⁵ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 10/522.

²³⁶ Resmi Fetva Sitesi, nr: 657.

²³⁷ Abdülazîz b. Baz, *el-İslam sual ve'l-cevab*, 16/387.

5. SONUÇ

Hac ve umreye dair meselelerin ele alındığı bu çalışmada, klasik ve modern dönem âlimlerinin bu konudaki görüşleri ve fikir ayrılıkları ele alınmış, söz konusu meseleler enine boyuna irdelenmiştir. Elbette hac ve umre ile ilgili bu çalışmada yer almayan başka meseleler de var fakat bunlar hac ve umrenin geçerliliğini etkilemeyen, rükün ve farzları dâhilinde olmayan meselelerdir. Bu çalışmada elde edilen sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1) Fetva, her hangi bir konuyu danışan kimseye o konunun hükmünü beyan etmek anlamına gelir. Bu beyan, soran kişi için bir bağlayıcılık arz etmez. Bu tanıma göre fetva ile yargı kararı arasında bir fark bulunur. Şöyle ki fetva, fetva soran kimse için bağlayıcılık arz etmez. Fakat kaza veya yargı kararı, bağlayıcı olacak şekilde karşıya bir meselenin şeri hükmünü bildirmek anlamına gelmektedir. Buna göre hükmün beyan edilmesi açısından fetva ve yargı aynıdır fakat bağlayıcılık bakımından farklıdır.
- 2) Fetva verme yöntemi, İslam fıkında fetvaya ulaşılan kuralları belirli bir çerçeveyi ifade eder. Bu bağlamda fıkıh âlimleri, fetvanın kurallar ve koşullar dikkate alınarak belirlenen bir metodolojisi olduğunu işaret etmişlerdir. Bu kurallar, fıkıh alanında önemlidir, büyük fayda sağlar ve bu kuralları anlamak, âlimin değerini yükseltir. Bu kurallar çerçevesinde fetva verilir, meselenin hükmü bilinir.
- 3) Ehl-i sünnet inancına göre dört mezhep, ortaya çıktıkları günden bu yana İslam dünyasında güvenilen ve muteber kabul edilen mezheplerdir. Bu mezhepler, başlangıçtan itibaren hak ve hakikate tabi olma gayreti içinde olmuşlar, gayretlerini bu dine hizmetle telif etmişlerdir. Bunu yaparken Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâmın sünnetinden ve şeri delillerden sapmamışlardır. Büyük İslam âlimleri olan dört imam; Ebu Hanife, İmam Malik, Muhammed İbn İdris el-Şafi'i ve Ahmed İbn Hanbel, hidayet önderi, doğru yol meşalesidirler. Allah'ın rızasını gözeterek ve Hz. Muhammed'in sünnetini takip ederek İslam'a ve Müslümanlara hizmet etmeye çalışmışlardır. Temel konularda görüş ayrılığı olmamakla birlikte bazı ferî meselelerde, detaylarda ihtilaf etmişlerdir, her biri kendi delillerini sunmuşlardır. Bu dört mezhep, bir su kaynağına benzetilebilir;

hepsi de aynı temiz kaynaktan yani Hz. Muhammed ve O'nun Sünneti'nden beslenirler. Bu dört muteber fıkıh mezhebinden her birinin, İslam tarihi içerisinde doğup gelişikleri ve olgunluk düzeyine ulaştıkları bir merhalesi olmuştur. Nihayetinde her birinin temel ilkeleri yerleşmiş, fıkhi hükümleri tesis ettikleri kaideler belirginleşmiştir. İlgili mezheplerin eserleri, bu mezhepleri öğrenmek ve prensiplerini anlamak isteyen ilim talebeleri için önemli bir kaynak haline geldi.

- 4) Hac ibadeti, akıllı ve sağlam vücuda sahip olan özgür Müslüman erkek veya kadınların bedenleriyle yerine getirebileceği kolay bir ibadettir. Hac ibadetinin rükünlerini yerine getirmesine engel olmayacak şekilde vücut sağlığına sahip olan veya basit bir engeli olan kimse de bu ibadeti yerine getirebilir. Örneğin, bir elin veya alt uzuvlardan birinin eksik olması, tek gözle görmek, kör veya sağır olmak gibi durumlar kişiden hac farziyetinin düşürmez.
- 5) Duyma ve konuşma engelliler, konuşmadan bedenleriyle hac farizasını yerine getirebilirler. Çünkü hac, kalbin ve bedeninin birlikte olduğu bedensel bir ibadettir. Aynı şekilde görme engelli olanlar da, mekânı görmeden bir rehber eşliğinde tüm ibadetleri bedenleri ve dilleriyle yerine getirebilirler. Aynı şekilde engelli kişi, açık alanda oturarak da ibadetleri gerçekleştirebilir. Suudi Arabistan Krallığı, özel ihtiyaçları ve engellilik durumları olan bireyler için tüm kolaylaştırma ve destek yöntemlerini sağlayarak hac ve ibadetlerin doğru şekilde gerçekleştirilmesini sağlar.
- 6) Tamamen engelleyici bir durum olan, dört tarafı felç gibi engellilik durumu olan bir kişiden hac sorumluluğu düşer. Bu tür bir kişinin yerine başkası vekâletle hac ifa edilmelidir. Nitekim Hz. Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm buna cevaz vermiştir. Şöyle ki Hicaz bölgesinden gelen bir kadın, “Ey Allah'ın Elçisi, hac babam yaşlandıktan ve artık hayvan üstünde duramayacak duruma geldikten sonra farz oldu. Onun yerine hac edebilir miyim” diye sordu. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz, “Evet” cevabını verdi.
- 7) Kurban ve teşrik günlerinde bedeniyle şeytan taşlamaya güç yetiremeyen kişi, yerine vekil atayabilir. Çünkü bu haccın farzları arasında yer alır. Tavaf ile Safa ve Merve arasında sa'y ise kendisi yapmalıdır. Çünkü bunlar, haccın rükünleri arasında yer alır ve dolayısıyla yerine başkasını vekil tayin edemez.

- 8) Haccın farzları her hangi bir şekilde delinir ve hac dışı bir durum söz konusu olursa dem gerekir. Hac yine geçerlidir. Bu kolaylaştırmaya dönük bir uygulamadır.
- 9) Haccın rükünleri doğru bir şekilde yerine getirildiği sürece âlimler ve mezhepler arasında ikincil derecedeki meselelere, sünnetlere ve vaciplere dair ihtilaflar haccın geçerliliğini bozmaz. Zira bütün âlimler, haccın temel rükünleri konusunda hemfikridir.
- 10) Hac menasikini kolaylaştırmaya ve hafifletmeye yönelik uygulamalar, eğer her dine muteber hangi bir delile dayanıyorsa özellikle hacıların sayısının oldukça arttığı şu zamanda zorlaştırmaya ve ağırlaştırmaya yönelik uygulamalardan daha faziletlidir.
- 11) Suud Hac Bakanlığı tarafından yetkilendirilmiş güvenilir kuruluşlardan kurban kuponu satın almak, hayvan pazarına giderek hacıların kendi başlarına kurban kesme işlemini gerçekleştirmelerinden daha kolaydır.
- 12) Hayır kuruluşlarının kurban etlerini toplaması ve Krallık içinde veya yoksul ülkelerde ihtiyaç sahiplerine dağıtması, bireysel kurban kesiminden daha iyidir. Zira bir keresinde teşrik günlerinde yol kenarına bırakılmış etler görmüştüm ve kimse ondan yararlanmadı, sonunda bozulup ziyan oldu.
- 13) Teşrik günleri adını, Arapların kurban etlerini bu günlerde güneşin yükseldiği yöne doğru kesmelerinden dolayı almıştır. Ayrıca, kurban kesimi için güneşin doğmasını beklediklerinden dolayı da bu adı aldığı söylenmiştir. Teşrik günleri, Zilhicce ayının 11, 12 ve 13. günleri olup bu üç gün boyunca kurban kesilir. İlk gün, yani Zilhiccenin onuncu günü ise “Nahr/kurban Günü” olarak adlandırılır, çünkü güneş doğduktan sonra kesim işlemi başlar.
- 14) Son olarak, bu araştırmanın yazımında yanımda duran herkese, danışmanıma ve değerli jüri üyeleri dâhil olmak üzere herkese teşekkürlerimi ve minnettarlığımı sunarım. Allah'a yüce dua ederek, bizleri Arafat'ta bir araya getirip büyük hac gününde hac ibadetini yerine getirmeyi nasip etmesini dilerim. Âmin.

KAYNAKLAR

Abdülazîz B. Bâz, <https://binbaz.org.sa/> Resmi Fetva Sitesi.

Abdürrezzâk Es-San‘ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî‘ es-San‘ânî el-Himyerî. *el-Muşannef fi’l-hadîs*. nşr. Habîburrahman el-A‘zamî. Beyrut: 1983.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût – Adil Mürşid v.dğr., Beyrut ts: 1985.

Ali, Prof. Muhammed İbrahim. *Islahu’l-mezhebi inde’l-Malikiyye*. Ümmülkura Üniversitesi.Şeriat ve İslami Araştırmalar Fakültesi. Mekke-Suudi: 2000.

Âmidî, Ebü’l-Hasen Ebü’l-Kâsım Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî. *el-İhkâm fi’l-uşûli’l-ahkâm*. nşr. Abdürrezzâk Afîfî v.dğr., Müessesetü’r-Risale.Dımaşk-Beyrut: 1992.

Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî. *el-İnşâf fi’t-tenbîh ‘ale’l-me‘ânî ve’l-esbâbi’lletî evcebeti’l-ihtilâf beyne’l-müslimîn fi’ârâ’ihim*. nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: 1403.

Bekir Ebû Zeyd, Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd b. Muhammed Abdullah b. Bekir b. Osman b. Yahya Ğayheb b. Muhammed. *el-Medhalü’l-mufasssal li mezhebi’l-İmam Ahmed ve tahrifatü’l-ashab*. Cidde: 1417.

Bennânî, Abdurrahman b. Câdullah el-Bennânî. *Hâşiye ‘alâ Cem‘i’l-cevâmi’l-Mahallî*. Kahire: 1989.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî. *es-Sünenü’l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî. *el-Câmi‘u’s-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır: 1993.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn b. Hasan b. İdris el- Buhûtî el-Hanbelî. *Deķā’iku üli’n-nühâ li-Şerhi’l-Müntehâ*. Kahire: 1993.

Burullusî, Şehâbeddin Ahmed el-Burullusî. *Hâşiyetü ‘alâ kenzü’r-râğibîn fi şerhi Minhâci’t-tâlibîn*. Bağdat: 1999.

Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta’rîfât*. nşr. Heyet, Beyrut: 1983.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut: 2003.

Düveyş, Ahmed b. Abdürrezzâk ed-Düveyş. *Feteva'l-lecnetü'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ*. Riyad: 2005.

Ebü Dâvûd es-Sicistânî, Ebü Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: 2001.

El-Hinn, Mustafa Sa'id, *Eserü'l-ihtilaf fi'l-kavaidi'l-usuliyye fi ihtilafi'l-fukah'*. Müessesetü'r-Risale. Beyrut: 2003.

Fahreddin er-Râzî, Ebü Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *el-Maḥşûl*. nşr. Tâhâ Câbir el-Alvânî. Beyrut: 1997.

Ferkus, Ebî Abdülmuiz Ali. <http://ferkous.com/home/> Resmi Fetva Sitesi.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî. *el-Mişbâhu'l-münîr fî ġarîbi's-şerḥi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. Beyrut: 1991.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî. *el-Kāmûsü'l-muḥîṭ ve'l-kābesü'l-vasîṭ el-cāmi' limâ zehebe min luġati'l-'Arab şemâṭiṭ*. Beyrut: 2005.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. nşr. Muhammed Abdüsselam Abdüşşafi. Beyrut: 1993.

Gazzâlî, Muhammed, *Fıkhü's-sîre*. Dimaşk: 1977.

Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn*. nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: 1992.

Hâkim, Muhammed Tahir, *Riayetü'l-maslahati ve'l-hikmeti fi teşri'i Nebiyyi Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm*. Camiatülislamiyye Üniversitesi. Medine: 2002.

Haşlan, Hâlid b. Saîd b. Fahd el-Haşlan. *İhtilafü't-tenavvu' hakikatü ve menahicü'l-ulemai fih*. Kunuz İşbiliyye. Riyad: 2001.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. nşr. Hüsameddin el-Kudsi. Kahire: 1994.

Hinn, Mustafa Sa'îd v.dğr., *Fıkhu'l-menheciyye ala mezhebi'l-imam eş-Şafii*. Dimaşk: 1992.

Itr, Nûreddîn Muhammed Itr el-Haseni. *İ'lamü'l-enam şerhu Bulûğu'l-merâm*, Dimaşk: 1998.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-aqtâr fîmâ tezammenehü'l-Muvaţta' min me'âni'r-re'y ve'l-âşâr*. nşr. Salim Muhammed Ata – Muhammed Ali Muavvid. Beyrut: 2000.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İnşâf fîmâ beyne'l-muhtelifîne ('ulemâ'i'l-müslimîne) fî (kırâ'ati) bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm fî Fâtihati'l-kitâb mine'l-ihtilâf*. nşr. Abdüllatif b. Muhammed el-Geylani el-Mağribi. Riyad: 1997.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *Kitâbü'l-Kâfi fî fıkhi ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî*. nşr. Muhammed Muhammed Uheyd Veled Madik el-Moritani. Riyad: 1978.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: 1992.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. Bağdat: 1979.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Bulûğu'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm*. nşr. Semir b. Emin ez-Zührî. Riyad. 2005.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Telhîşü'l-habîr fî tahrici eḥâdisi'r-Râfi'iyi'l-kebîr*. Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut: 1989.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449). *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. nşr. Muhammed Fuat Abdülbaki. Beyrut: 1977.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: 1994.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muḥallâ*. Beyrut: 1977.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Şahîhu İbn Hibbân*. nşr. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin Esed. Beyrut: 1993
- İbn Hişâm en-Nahvî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî. *Evdaḥu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. nşr. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâî. Beyrut: 1985.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Şahîhu İbn Huzeyme*. nşr. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: 1975.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakkı'în 'an rabbi'l-'âlemîn*. nşr. M. Abdüsselâm İbrâhim. Beyrut, 1991.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Vâbilü's-şayyib mine'l-kelimi't-tayyib*. nşr. Seyyid İbrahim. Kahire: 1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. Kahire: 1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Fuat Abdülbaki. Kahire: 1971
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'arab*. Beyrut: 1995.
- İbn Müfliḥ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müfliḥ b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî. *el-Âdâbü's-şer'iyye*. nşr. Şuayb el-Arnaût – Ömer el-Kayyâm. Beyrut: 1996.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. Kahire: 2004.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *el-İstiḳāme*. nşr. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: 1983.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'u fetâvâ* nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî: Riyad. 1995.
- Kalyûbî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme el-Kalyûbî. *Hâşiyetü'l-Kalyûbî 'alâ Şerhi'l-Maḥallî 'ale'l-Minhâc*. Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*. Mekke: 1888.

- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî. *ez-Zahîre*. nşr. Saîd A'râb – Muhammed Bû Hubze – Muhammed Haccî. Beyrut: 1994.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî. *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*. Alemü'l-Kutub. Beyrut: 1990.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: 1986.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ el-Kefevî. *el-Küllîyyât*. nşr. Adnân Dervîş ile Muhammed el-Mısrî. Beyrut: 1997.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvaţta'*. nşr. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. BAE: 2004.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî. *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*. nşr. Mahmûd Ebû Dakîka. Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye. Kahire: 1951.
- Muhammed Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre. *Uşûlü'l-fıkḥ*. Darü'l-Fikr. Kahire: 1957.
- Mustafa, İbrâhim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasîf*. Kahire: 1960.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî. *el-İthâfâtü's-seniyye fî'l-eḥâdîsi'l-kudsîyye*. nâşirin eser üzerindeki en-Nefehâtü's-selefiyye adlı şerhiyle birlikte. nşr. Abdülkadir Arnaût – Talip Avvad. Darü İbn Kesir. Dimaşk-Beyrut: 1983.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmi't-te'ârîf*. nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: 1990.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîḥ*. nşr. Muhammed Fuat Abdülbaki. Beyrut: 2002.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî. *es-Sünen*. Abdülfettah Ebu Gudde. Halep: 1986.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Uşûl ve'd-ḍavâbiṭ*. nşr. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: 1986.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*. nşr. Züheyr Çaviş. Beyrut/Dimaşk: 1991.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *Tehzîbü 'l-esmâ' ve 'l-lugât*. Kahire: 1927.

Rabbat & Iyd, Halid er-Rabbat & Seyyid İzzet Iyd. *el-Cami' li ulumi 'l-İmam Ahmed*. Kahire: 2009.

Râcihi, Abdülaziz b. Abdullah er-Râcihi. *el-İfham fi şerhi Bulûgu 'l-merâm*. Darü'l-Asime. Riyad: 2005.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fi garîbi 'l-Kur'an*. nşr. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: 1993.

Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî. *Muhtârü's-Şihâh*. nşr. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: 1999.

Sâbık, Seyyid, *Fıkhü's-sünne*. Beyrut: 1977.

Sâvî, Ahmed b. Muhammed, Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî el-Halvetî. *Bulgatü's-sâlik li-Akrebi 'l-mesâlik*. Darü'l-Mearif. Kahire: 1983.

Sâyes, Muhammed Ali, *Tarihü 'l-Fıkhü 'l-İslami*. Darü'l-Asime. Riyad. 2004.

Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Alî b. Muhammed es-Saymerî. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*. Alemü'l-kutub. Beyrut: 2001.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî. *el-Makâşidü 'l-hasene fi beyâni keşîrin mine 'l-eḥâdişi 'l-müştehire 'ale 'l-elsine*. nşr. Muhammed Osman el-Haşî. Beyrut: 1985.

Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî. *fetü 'l-fukahâ'*. nşr. M. Zekî Abdülber. Beyrut: 1999.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî. *Neylü 'l-merâm min tefsîri âyâti 'l-aḥkâm*. nşr. Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferit el-Mezîdî. Beyrut: 2003.

Sîstânî, Ali, *el-Esile*, Özel Fetva İnternet Ağı. soru no:21.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî. *el-Eşbâh ve 'n-nezâ'ir*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: 1991.

Sülmâsî, Ebû Zekerîyyâ İbrahim b. Ahmed b. Muhammed Ebû Bekr b. Ebî Tahir el-Ezdî es-Sülmâsî. *Menazilü'l-eimmeti'l-erba' EbuHanîfe ve Malik ve Şafîi ve Ahmed*. nşr. Mahmud b. Abdurrahman b. Kadah. Bağdat. 2002.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: 1976.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî. *el-Üm*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: 1938.

Şakirî, Şerif Haşim b. Hezza'. <https://almoslim.net/>.

Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ, Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât*, nşr. Ebu Ubeyd Meşhur b. Hasan Âl Selman. Kahire: 1997.

Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîtî. *Eḍvâ'u'l-beyân fî izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*. Beyrut: 1995.

Şüveyyar, Muhammed b. Sa'd eş-Şüveyyar. *Feteva Nur Ali ed-Derb ve Abdülaziz b. Abdullah b. Baz*. Beyrut: 1996.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-evsaf*. nşr. Tarık b. Avdullah b. Muhammed – Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni – Muhammed Neccâr. Bağdat: 1969.

Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: 2000.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî. *Keşşâfû ıṣṭılâḥâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Ali Dahrûc. Beyrut: 1996.

Tüveycirî, Muhammed b. İbrahim b. Abdullah et-Tüveycirî. *Muhtasaru'l-fikhi'l-İslami fî dav'i'l-Kur'an ve'sünne*. Riyad: 2010.

Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî. *Fetâva's-Şeyḥ Muhammed b. Şâlih el-'Useymîn*. Riyad: 1990.

Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî. *eş-Şerhu'l-mümti' 'alâ Zâdi'l-müstakni*. nşr. Ömer b. Süleyman el-Hafyân. Demmâm: 2003.

Yûsuf El-Kardâvî, *Mietü süal mine'l-hacci ve'l-umra*. Kahire: 2004.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ûmûs*. nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc v.dğr., Küveyt: 1965-2002.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî. *Naşbü'r-râye li-tahrîci eḥâdisi'l-Hidâye*. nşr. Muhammed Avvâme. Cidde: 1997.

